

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Balanceren tussen publiek en politiek: de competenties van de cultureel ondernemende professional en processen van burgerschapsvorming

Heshmat Manesh, M.R.

Citation

Heshmat Manesh, M. R. (2022, September 28). *Balanceren tussen publiek en politiek: de competenties van de cultureel ondernemende professional en processen van burgerschapsvorming*. Uitgeverij SWP, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484884>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484884>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk

5

Conclusie, discussie en reflectie

In dit hoofdstuk bespreek ik de centrale vraag en deelvragen van mijn onderzoek aan de hand van mijn onderzoeksbevindingen. Vervolgens reflecteer ik op het werkveld van de CO-professionals en verantwoord ik mijn onderzoeksmethodiek. Aan het eind formuleer ik vanuit mijn onderzoeksbevindingen een aantal aanbevelingen voor de agogische opleidingen.

Inleiding

De onderzoeksvragen

Centraal in dit proefschrift staat de vraag over welke competenties cultureel-ondernemende professionals (CO-professionals) moeten beschikken om effectief te kunnen handelen bij het stimuleren van culturele burgerschapsvorming door middel van cultuurparticipatie in een cultureel-pluri-forme samenleving.

Aanleiding om dit te onderzoeken was het feit dat in de agogische wetenschap weinig bekend is over burgerschapsvorming en de rol die cultuurparticipatie kan spelen bij mensen met een migratieachtergrond. Ook over het concept cultureel burgerschap is weinig bekend. Door het ontbreken van een overstijgende agogische theorie met betrekking tot cultureel

burgerschap en de afwezigheid van concepten met betrekking tot cultuurparticipatie, leiden docenten hun studenten op met fragmentarische kennis en inzichten en is onduidelijk wat aankomende CO-professionals moeten kunnen en weten.

Met dit onderzoek heb ik beoogd te achterhalen hoe CO-professionals cultuurparticipatie en burgerschapsvorming in hun praktijk definiëren, welke activiteiten zij ondernemen om culturele burgerschapsvorming te stimuleren, op welke manier zij samenwerken, hoe zij netwerkstrategieën en samenwerkingsverbanden opzetten en welke beroepscompetenties zij daarbij nodig hebben. Om te begrijpen wat het concept burgerschap voor de handelende CO-professionals betekent, heb ik verdieping gezocht in de literatuur over beroepscompetenties en de theorievorming omtrent cultureel burgerschap. Om vast te stellen wat de CO-professionals in de praktijk met het thema burgerschap doen, heb ik drie casestudies uitgevoerd.

Mijn onderzoek biedt inzicht tot in de haarvaten van de praktijk van CO-professionals die met hun handelen burgerschapsvorming willen stimuleren. Dit inzicht wordt geboden door het beantwoorden van vijf deelvragen: 1) Hoe wordt in de wetenschappelijke literatuur en in de praktijk van de CO-professionals invulling gegeven aan het begrip cultureel burgerschap? 2) Op welke wijze zetten de CO-professionals cultuurparticipatie in om de ontwikkeling van cultureel burgerschap te stimuleren? 3) Hoe positioneren de CO-professionals zich in hun werkveld? 4) Welke netwerken zijn voor de CO-professionals van belang en hoe ontwikkelen zij hun netwerk? 5) Welke competenties zetten CO-professionals in bij het werken aan cultureel burgerschap via cultuurparticipatie?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, heb ik gekeken naar de manier waarop CO-professionals in de praktijk invulling geven aan burgerschapsvorming en hoe burgerschapsvorming er in de praktijk uit ziet bij verschillende generaties migranten, in dit geval Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond.

Getuige als X-factor

Nadat ik beschreven had hoe CO-professionals werken aan burgerschapsvorming en welke competenties ze daarbij inzetten, bleef ik achter met een gevoel van onbehagen: er miste nog iets essentieels in de beschrijving. Ik moest concluderen dat naast competenties ook de persoonlijke drijfveren van de CO-professional een belangrijke rol spelen in de mate waarin ze succesvol zijn in het bevorderen van cultureel burgerschap. Deze factor, die ik

de X-factor noem, kwam ik in de literatuur niet tegen, maar wil ik hier wel nadrukkelijk benoemen. Onderdeel hiervan is dat de CO-professional de rol van 'getuige' op zich neemt. Later in dit hoofdstuk zal ik nader ingaan op deze X-factor.

Selectie van de casestudies

Voor dit onderzoek heb ik drie casestudies uitgevoerd bij culturele instellingen in Amsterdam. Bij de selectie van de cases heb ik erop gelet op welke manier zij cultuurparticipatie inzetten bij het bevorderen van burgerschapsvorming. Het was voor mij van belang om instellingen te kiezen die kunst en cultuur zien als een sociaal fenomeen. Hierdoor was het mogelijk om burgerschap als doel binnen deze instellingen te bestuderen.

Daarnaast heb ik gezocht naar instellingen die succesvol zijn in het werken van een migrantenpubliek, aangezien er op veel kunstpodia sprake is van een lage cultuurparticipatie van het migrantenpubliek. Verder heb ik gezocht naar instellingen die binnen de cultuursector belangrijk worden gevonden en die zich expliciet binnen het cultuurdebat hebben geprofileerd. Een laatste criterium was dat ik instellingen zocht waar de CO-professionals een agogische opleiding hebben gevolgd. Op basis van deze criteria heb ik mijn casestudies geselecteerd. In dit onderzoek heb ik voor de organisaties Kulsan, Marmoucha en Podium Mozaïek gekozen. Kulsan richt zich voornamelijk op de eerste generatie Turkse Nederlanders, Marmoucha meer op de tweede en derde generatie Marokkaanse Nederlanders en Podium Mozaïek op een divers publiek – voor dit onderzoek heb ik hun derde generatie publieksgroep met een Turks- of Marokkaans-Nederlandse achtergrond onderzocht.

De casestudies zijn vanuit verschillende perspectieven onderzocht. Door het analyseren van interne visiedocumenten van de instellingen en externe beleidsnota's over cultuurparticipatie heb ik onderzocht hoe deze casussen zich binnen het beleid en de cultuursector hebben gepositioneerd en hoe zij samenwerkingsverbanden zijn aangegaan en netwerkstrategieën hebben ontwikkeld. Ook heb ik gekeken naar de mate van identificatie van het publiek met het programma-aanbod. Hiervoor heb ik onderzoeksdata verzameld aan de hand van interviews, observaties, een enquête en desk-research. Ik zal hier later meer in detail op terugkomen. Door verschillende gesprekken met de CO-professionals te voeren, heb ik gekeken naar de manier waarop zij in de praktijk invulling proberen te geven aan culturele burgerschapsvorming. Parallel aan het empirisch onderzoek heb ik door

literatuurstudie verdieping gezocht in het steeds veranderende concept van burgerschap. Bij het beschrijven van de methodiek van het onderzoek zal ik ingaan op mijn onderzoeksaanpak. Hierna bespreek ik de deelvragen.

Beantwoording onderzoeksvragen

CO-professionals en cultureel burgerschap

Om antwoord te geven op deelvraag 1 – ‘hoe wordt in de wetenschappelijke literatuur en in de praktijk van de CO-professionals invulling gegeven aan het begrip cultureel burgerschap?’ – heb ik vanuit de theorie van Stevenson (2001; 2003; 2011) over cultureel burgerschap de praktijk van de CO-professionals bestudeerd. De CO-professionals vinden het van groot belang dat migrantengroepen zich cultureel burgerschap eigen maken en doen er alles aan dit te stimuleren. Met de theorie van Parekh (2005) over culturele pluriformiteit en inclusieve culturele identiteit heb ik onderzoek verricht naar cultureel burgerschap. Met de theorie van Duyvendak en Hurenkamp (2004) over lichte gemeenschapsvorming heb ik gekeken naar de manier waarop de CO-professionals met cultureel burgerschap omgaan.

Volgens de CO-professionals kunnen migrantengroepen hun maatschappelijke positie aanzienlijk verbeteren door zich vormen van cultureel burgerschap eigen te maken. De CO-professionals in dit onderzoek proberen de religieuze en etnische achtergrond van hun publiek te overstijgen, net als klassenverschillen en verschillen in relatie tot gender. Cultureel burgerschap wordt door de CO-professionals beschouwd als een verzameling culturele identiteiten en perspectieven die onderdeel uitmaken van de Nederlandse cultuur. Uit de praktijk van de CO-professionals blijkt dat zij in hun werk goed uit de voeten kunnen met het concept cultureel burgerschap.

In mijn onderzoek ben ik geen vaste definitie van cultureel burgerschap tegengekomen, noch in de literatuur, noch in de praktijk. Voor cultureel burgerschap wordt zowel in de literatuur als in de praktijk vaak verwezen naar een gezamenlijke invulling van culturele omgangsvormen. De CO-professionals proberen hiermee bij hun publiek inclusieve culturele burgerschapsvorming te stimuleren. Burgerschap wordt gezien als een proces dat in de loop van de tijd allerlei vormen aanneemt en situatiegebonden is. De veranderlijke vormen van burgerschap worden gerelateerd aan maatschappelijke bewegingen die medebepalend zijn voor de inhoud en beleving van inclusief cultureel burgerschap.

De wisselende posities van sociale groepen en individuele afwegingen met betrekking tot de invulling van cultureel burgerschap leiden tot meervoudige benaderingen van het concept burgerschap. De definitie van burgerschap hangt af van sociale en culturele contexten. Door maatschappelijke contexten te betrekken bij het concept cultureel burgerschap, heb ik telkens geanalyseerd welke theoretische nuances en praktische verschijningsvormen recht doen aan het concept cultureel burgerschap zoals dat in de praktijk door CO-professionals wordt gepropageerd. In het debat over cultureel burgerschap, de literatuur en de praktijk van CO-professionals heb ik één kenmerk overal aangetroffen, namelijk dat de alledaagse sociale en culturele praktijken centraal gesteld worden. De daar heersende culturele pluri-formiteit vormt dus steeds de context waarin burgerschapsvorming plaatsvindt. De CO-professionals zelf zoeken met een term van Gölpinar (2016) voortdurend naar een nieuw 'vocabulaire' voor hun werkzaamheden op het gebied van cultuurparticipatie. Daardoor komt culturele burgerschapsvorming centraal te staan. Naar aanleiding van nieuwe vormen van cultureel burgerschap wordt steeds gezocht naar nieuwe formuleringen en definities om mee te werken.

De CO-professionals definiëren het concept cultureel burgerschap ook als een cultureel inclusieve identiteit. Binnen het concept cultureel burgerschap kan zowel de artistieke als de sociale betekenis van het werk beschreven worden. Dat wil zeggen dat sociale en artistieke vormen in elkaar grijpen als het gaat om burgerschapsvorming. Op deze manier omzeilen de CO-professionals dominante integratievraagstukken of sociaaleconomische benaderingen die centraal staan bij sociaal burgerschap. Zij kiezen hier bewust voor omdat zij het culturele aspect zo belangrijk vinden. Zij willen op deze manier het publiek de kans geven om zich vanuit de eigen leefcultuur uit te drukken. Het recht om een eigen verhaal te hebben wordt eerder van onderaf gestimuleerd dan dat het vanuit een bepaald beleid wordt opgelegd. Daarom is het belangrijk om buiten bestuurlijke politieke contexten onderzoek te verrichten naar de manier waarop mensen burgerschap op hun eigen manier invulling geven in het dagelijks leven.

CO-professionals en culturele burgerschapsvorming

Het antwoord op deelvraag 2 – 'op welke wijze zetten de CO-professionals cultuurparticipatie in om de ontwikkeling van cultureel burgerschap te ondersteunen?' – is besloten in de visie van CO-professionals op culturele activiteiten als een manier om verbinding te maken met jezelf, maar ook

als brug om verbinding te maken met anderen. Zo gezien dragen cultuur-activiteiten bij aan onderlinge relaties binnen de gemeenschap, aan het vormen van collectieve verhalen en aan maatschappelijke doelstellingen, zoals het ondersteunen van burgerschapsvorming en maatschappelijke visievorming. Om aan burgerschapsvorming te kunnen werken, organiseren CO-professionals muziekfeesten en concerten, ontwikkelen zij muzieklessen, zetten workshops op, zorgen voor ontmoetingsbijeenkomsten en werven publiek.

Zo stimuleren muziekfeesten en concerten het publiek op pedagogische wijze om zich cultureel te ontwikkelen. Marmoucha besteedt in dat kader aandacht aan de nieuwe muziekstijl maroc-hop (rapmuziek) die in Nederland is ontstaan. Marokkaans-Nederlandse rappers zijn erin geslaagd om een eigentijdse muziekstijl te ontwikkelen. De teksten reflecteren in veel gevallen de maatschappelijke positie van Marokkaans-Nederlandse jongeren. Deze muziekstijl fungeert voor hen als hulpverhaal. CO-professionals zetten daarom bewust muziek in om frustraties bij jongeren met een Marokkaans-Nederlandse afkomst te laten afnemen en waar het kan, om te buigen in positieve richting. Op die manier stimuleert Marmoucha nieuwe perspectieven op de levensstijl van haar publiek, het ontstaan van een culturele habitus en de ontwikkeling van esthetische voorkeuren.

Uit de casestudie van Marmoucha blijkt dat het publiek klassieke Arabische muziek omarmt terwijl dit tot voor kort door Marokkaanse Nederlanders met een Berber-afkomst gezien werd als een symbool van kolonisatie van hun cultuur door de Arabischtalige gemeenschap. Met ondersteuning van Marmoucha heeft het publiek mogelijkheden ontwikkeld om culturele pluriformiteit als een kracht te ervaren. Doordat zij klassieke Arabische muziek omarmen wordt de weg vrij gemaakt voor optredens op gevestigde witte kunstpodia die een belangrijk symbool vormen voor de dominante witte cultuur. Door gebruik te maken van klassieke Arabische muziek komt de Marokkaans-Nederlandse burger cultureel hoger in de rangorde van de Nederlandse dominante culturele hiërarchie te staan. Op deze manier wordt bijgedragen aan het ontstaan van een nieuw hulpverhaal. Bij Kulsan laten de CO-professionals hun publiek kennismaken met culturele diversiteit door muziekstijlen uit verschillende regio's van Turkije te programmeren.

De drie bestudeerde podia werken aan het verbreden van de blik van hun publiek. Zo dragen de activiteiten bij aan culturele zelfreflectie en een bredere, sociaal maatschappelijke oriëntatie. De Turks- en Marokkaans-Nederlandse gemeenschappen worden door de CO-professionals gestimuleerd zich te verbinden met de samenleving die pluriform van aard is,

net als de gemeenschappen waar ze zelf vandaan komen. De context van Marmoucha's feesten, Kulsans muziekconcerten en de bijeenkomsten van Podium Mozaïek, is Nederlands. Het publiek wordt gestimuleerd om onderling over muziek en de beleving ervan te praten. Zo ontstaat een tussenruimte, waar niet alleen over de beleving van muziek wordt gesproken, maar waar de aanwezigen ook worden gestimuleerd om onderling over maatschappelijke thema's te praten. Uit dit onderzoek blijkt dat de tussenruimte wordt gedefinieerd als een fysieke ruimte, een mentale ruimte en een ontwikkelingsruimte. De CO-professionals willen ook een bijdrage leveren aan vrouwenemancipatie. Met aparte vrouwenfeesten geeft Marmoucha bijvoorbeeld vrouwen de mogelijkheid elkaar te ontmoeten in een veilige ruimte. Tijdens de vrouwenfeesten worden vrouwen uitgedaagd om door middel van muziek en dans, in een besloten ruimte die fungeert als tussenruimte, hun ervaringen met de jongere generatie te delen. De feesten vergroten de bewegingsruimte van vrouwen, zij kunnen binnen het eigen culturele referentiekader werken aan *empowerment* en vorming van burgerschapszin.

Bij Podium Mozaïek werken CO-professionals aan talentontwikkeling door middel van intergenerationele programma's met muziekcomponisten die nieuwe muziekvormen ontwikkelen. Musici leren jongeren hoe zij kunnen reflecteren op oude klassieke teksten. Het openbreken van de status van klassieke Arabische of Turkse teksten biedt jongeren de mogelijkheid om een eigen interpretatie te ontwikkelen. Hierdoor ontstaat voor jongeren ruimte om buiten de voor hen bepalende traditie, eigenaar te zijn van hun eigen artistieke uitingen.

CO-professionals zoeken hun inspiratiebronnen voor kunstprojecten in contexten waarin de culturele pluriformiteit van de grootstedelijke regio's centraal staat. Hun hoofddoel is het ontwikkelen van culturele vormen die bijdragen aan het uitdrukken van een culturele en sociale gelaagdheid, inclusief burgerschap. CO-professionals stimuleren cultuurpraktijken die variëren van pedagogische en maatschappelijke praktijken tot culturele visievorming.

Door middel van een cultureel pluriforme programmering scheppen CO-professionals ruimte voor cultureel inclusieve identiteitsvorming, waarbij zij de zelfarticulatie van individu en gemeenschap bevorderen. Via het gesprek over de eigen muziekbeleving ontstaat een pedagogische leeromgeving voor het publiek. Binnen de Nederlandse context wisselen bezoekers met elkaar van gedachten over het dagelijks leven en komen tot een verhaal

over hun gemeenschap. Met behulp van muziek wordt gereflecteerd op de eigen maatschappelijke positie. Kennismaking met verschillende muziekstijlen kan jongeren ook stimuleren om zelf in de cultuursector aan de slag te gaan en samen te werken met jongeren met andere culturele achtergronden. CO-professionals willen door middel van muziek, vermaak, ontspanning en sociale ontmoeting een pedagogisch klimaat bieden waarin hun publiek burgerschapsideeën kan ontwikkelen. CO-professionals stimuleren de ontwikkeling van een inclusieve culturele identiteit en wijzen een exclusieve opvatting van identiteit af, ook onder hun eigen publiek.

Met deze doelstellingen is het CO-professionals gelukt om een overstijgende combinatie van sociale en culturele vraagstukken te realiseren voor het verbeteren van de sociale positie van de publieksgroepen, maar ook om innovatieve culturele en kunstzinnige stromingen te stimuleren. Er is sprake van een zachte aanpak met een dynamische wederkerigheid om het publiek aan te sporen een verbintenis aan te gaan met mensen buiten de eigen gemeenschap, door Putnam (2000; 2007) *bonding* en *bridging* genoemd. De CO-professionals zijn van mening dat culturele burgerschapsvorming het publiek actief stimuleert om betrokken te zijn bij de Nederlandse samenleving. De CO-professionals geven dan ook aan dat het Nederlandschap inclusief van aard moet zijn. Door het stimuleren van betrokkenheid ontstaat volgens de CO-professionals een dynamische wederkerigheid waarin de invulling van burgerschap een gezamenlijk karakter krijgt. Het effect van deze benadering vergroot volgens de CO-professionals eigenaarschap bij deelnemers aan culturele burgerschapsvorming.

Vanwege dit effect gaat de overheid soms een alliantie aan met de CO-professionals en investeert in cultuurparticipatie ter bevordering van burgerschapsvorming. Naarmate de overheid afhankelijker van CO-professionals wordt, zijn deze meer in staat om op een eigen manier invulling te geven aan cultureel inclusieve identiteitsvorming.

CO-professionals, positietoewijzing en positieverwerving

Bij onderzoek naar het antwoord op deelvraag 3 - 'hoe positioneren de CO-professionals zich in hun werkveld?'- heb ik geconstateerd dat bij het werken aan burgerschapsvorming een continue wisselwerking plaatsvindt tussen 'positietoewijzing' en 'positieverwerving'. De samenwerkingsverbanden en allianties die CO-professionals aangaan zijn afhankelijk van de invulling die zij aan het concept burgerschap geven.

CO-professionals wijzen positietoewijzing van de overheid af. De overheid beschouwt instellingen van CO-professionals bijvoorbeeld als zelfstandig ondernemers, terwijl CO-professionals van mening zijn dat hun instellingen het maatschappelijk belang behartigen en daarom recht hebben op publieksmiddelen. Zij proberen de door hen gewenste positie te veroveren door de maatschappelijke relevantie van hun instelling te onderstrepen en wijzen ook het culturele en sociale assimilatiebeleid af. Cultureel burgerschap heeft wat hen betreft betrekking op een pluralistische werkelijkheid en moet daarom inclusief van aard zijn.

De noodzaak om te laveren tussen positieverwerving en positietoewijzing vraagt van CO-professionals een aanzienlijke reflectieve houding. In dit onderzoek spelen meerdere partijen een rol als het gaat om positietoewijzing en positieverwerving, dit in tegenstelling tot de visie van Penninx (1988) en Lucassen en Penninx (1994), die positietoewijzing en positieverwerving als een proces tussen de overheid en instellingen definiëren. Tijdens mijn onderzoek heb ik echter een andere dynamiek vastgesteld: hoe meer het publiek geëmancipeerd raakt, des te meer het publiek zijn eigen positie opeist. Soms probeert het publiek zelfs de CO-professionals een positie toe te wijzen. Iets vergelijkbaars geldt ook voor de CO-professionals: hoe groter het succes met cultuurparticipatie, des te meer zij aan hun eigen positieverwerving werken. Dit is theoretisch interessant, omdat het publiek in de literatuur over positietoewijzing en -verwerving meestal geen partij is. Dit is een van de belangrijke bevindingen van dit onderzoek. Met de opkomst van een assertieve en geëmancipeerde elite in de middenklasse lijkt een verandering opgetreden die in de theorie ontbreekt. Daarin spelen ook geëngageerde kunstenaars een rol, net als opiniemakers en begeleiders, coaches en instellingen die door CO-professionals worden ingeschakeld.

Positietoewijzing en positieverwerving kunnen zowel negatief als positief bijdragen aan inclusieve culturele burgerschapsvorming van de publieksgroepen van CO-professionals. Positieverwerving wordt in dit onderzoek als positief geduid wanneer het publiek actief deelneemt aan cultuurparticipatie, maar wordt als negatief gezien wanneer publieksgroepen zich voornamelijk blijven oriënteren op hun land van herkomst, zich van de samenleving afwenden of geneigd zijn een cultureel exclusieve identiteit na te streven. In de casestudies laat ik zien dat publieksgroepen door positietoewijzing richting CO-professionals een eigen positie proberen te verwerven, terwijl de politiek hen soms een maatschappelijke en culturele positie toewijst. Positietoewijzing kan als positieve bijdrage aangeduid worden wanneer inclusief cultureel burgerschap wordt bevorderd en wanneer

de overheid cultuurparticipatie stimuleert en middelen vrijmaakt voor CO-professionals, zodat deze hun publiek bij lichte gemeenschapsvorming en inclusieve identiteitsvorming kunnen ondersteunen. Echter, een negatief effect van positietoewijzing met betrekking tot cultureel burgerschap ontstaat wanneer CO-professionals en hun culturele instellingen worden geacht cultureel commerciële ondernemers te worden of assimilatie bij hun publiek moeten stimuleren. CO-professionals willen juist aanspraak maken op culturele middelen en in het kunstenplan opgenomen worden en benadrukken daarbij dat inclusief cultureel burgerschap het algemeen maatschappelijk belang dient.

Positietoewijzing en positieverwerving symboliseren een machtsstrijd die op macroniveau in de politiek te zien is en op mesoniveau in samenwerkingsverbanden, voornamelijk op plaatsen die aan gevestigde culturele instellingen toebedeeld worden. In plaats van zich een positie te laten toewijzen proberen CO-professionals op hun eigen manier een positie te verwerven. Een van de factoren die daarbij een rol speelt is de culturele machtsverhouding. Feit is dat CO-professionals in de cultuursector een factor van betekenis zijn geworden, zowel door eigen positieverwerving als door positietoewijzing vanuit de overheid. De CO-professionals hebben met hun instellingen al geruime tijd een eigen publiek voor hun podia weten te ontwikkelen, publiek dat niet door de gevestigde, witte culturele organisaties wordt bereikt. Daarmee veranderen positietoewijzing en positieverwerving in rangorde. Uit de bevindingen van dit onderzoek blijkt dat de macht van de overheid om als enige partij positie toe te kunnen wijzen, aanzienlijk afneemt. Door het verwerven van een sterke positie binnen de cultuursector hebben de CO-professionals een eigen machtspositie ontwikkeld.

Het komt er in de praktijk op neer dat wanneer CO-professionals aanspraak maken op culturele middelen, er een stoelendans ontstaat in de arena waar de onzichtbare machtsstrijd tussen positietoewijzing en positieverwerving plaatsvindt. Binnen deze machtsverhouding neemt het middenklasse publiek met zijn eigen leefstijl ook een eigen positie in. Het is er alert op de verworven maatschappelijke positie te behouden en wil dat de CO-professionals en de overheid voor hun positie opkomen. Door de nieuwe verhoudingen tussen positietoewijzing en positieverwerving zijn de machtsverhoudingen genivelleerd. Elke partij heeft een deel van de macht en de onderlinge afhankelijkheid is minder eenzijdig.

Zoals hierboven uiteengezet, levert de analyse van positieverwerving en positietoewijzing nieuwe inzichten op, in de veranderende verhoudingen van de instellingen tot de overheid, het publiek en de culturele sector. Deze fundamentele verandering, in het bijzonder vastgesteld bij het publiek, is in gang gezet door de komst van een nieuwe middenklasse die een eigen culturele habitus heeft ontwikkeld.

CO-professionals en hun strategische netwerken

Deelvraag 4 luidde: ‘welke netwerken zijn voor de CO-professionals van belang en hoe ontwikkelen ze hun netwerk?’ Voor het bevorderen van cultureel burgerschap en de invulling daarvan hebben CO-professionals in hun netwerk te maken met verschillende partijen. Zij zorgen er met behulp van hun netwerkstrategieën voor dat de samenwerking met deze partijen leidt tot culturele burgerschapsvorming.

CO-professionals weten het belang van burgerschapsvorming in de politiek overtuigend naar voren te brengen. De CO-professionals houden er in hun contacten met de overheid rekening mee dat deze hoofdfinancier is, maar dankzij de successen op het terrein van cultuurparticipatie zijn zij steeds beter in staat om een zelfstandige positie in te nemen.

Zij kunnen mede daardoor meer invloed uitoefenen op de manier waarop invulling wordt gegeven aan cultureel burgerschap. Daarbij zie ik dat CO-professionals erg alert zijn op de mogelijkheden om gebruik te maken van ‘politieke gelegenheidsstructuren’ wanneer zij willen afwijken van algemene beleidsvoorwaarden. Hoe dan ook, de CO-professionals proberen een steeds onafhankelijker positie te verwerven in hun relatienetwerk.

Bij het ontwikkelen van netwerkstrategieën binnen de cultuursector zijn positionering, het aangaan van samenwerkingsverbanden en het opbouwen van netwerkrelaties belangrijke beroepsvaardigheden om aan positieverwerving te kunnen werken. De CO-professionals vormen hierbij samen met de overheid een alliantie richting de cultuursector, voornamelijk wanneer de CO-professionals binnen het beleid aansluiting vinden met hun visie op cultureel inclusief burgerschap. Soms werkt het echter andersom en vormen CO-professionals samen met de cultuursector een alliantie richting de overheid. Dat wil zeggen dat zij met hun visie op cultureel inclusief burgerschap een overeenstemming met de cultuursector bereiken. Door een steeds betere positieverwerving weten de CO-professionals hun afhankelijkheidsrelaties om te zetten in een onafhankelijke positie. Hierdoor worden culturele instellingen en de overheid steeds verder afhankelijk van

de programmering van de instellingen van de CO-professionals. Uit onderzoek van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2007) blijkt dat de witte kunstpodia er niet in slagen om een migrantenpubliek voor hun programmering te werven, in tegenstelling tot de instellingen waar de CO-professionals de leiding in de organisatie hebben. De overheid moedigt dan ook de cultuursector aan om met CO-professionals samen te werken. Door steeds betere positionering en steeds sterkere netwerkrelaties van CO-professionals komt bijvoorbeeld de Turkse of Arabische klassieke muziek vaker op de gevestigde podia terecht en hun popmuziek op bekende poppodia.

Om actief deel te kunnen nemen aan het maatschappelijke debat hebben de CO-professionals een uitgebreid netwerk in de media. De CO-professionals hechten belang aan individuele- en groepsverhalen en wijzen de dominantie van de cultureel hegemoniale meerderheid in het maatschappelijke debat af. Door zich te profileren vanuit het cultureel pluralisme nemen CO-professionals een eigen positie in het maatschappelijk debat in. CO-professionals werken samen met betrokken opiniemakers, publieke figuren en journalisten die voorstanders zijn van culturele pluriformiteit. Zij zetten een publiek debat op of nemen eraan deel en werken samen met media. Zij wijzen in hun netwerk positietoewijzing vanuit de media met een exclusieve culturele identiteit en cultuurnationalistisch burgerschap af. Door deze profilering proberen de CO-professionals het maatschappelijke debat te beïnvloeden. Hiermee werken zij aan maatschappelijk draagvlak voor hun werk en beïnvloeden ze de publieke opinie; beide zijn immers medebepalend voor de overlevingskansen van hun instellingen.

Voor het opzetten van kunstprojecten hebben de CO-professionals een breed netwerk met kunstenaars ontwikkeld, zowel nationaal als internationaal. De CO-professionals ontwikkelen met de kunstenaars een esthetisch betoog waardoor mensen door middel van diverse kunstvormen aan een eigen verhaal kunnen werken. Soms zoeken kunstenaars ook CO-professionals op om mee samen te werken. Andere keren worden podiumkunstenaars ingezet voor een groot publiek. Het komt erop neer dat CO-professionals op allerlei manieren samenwerken met kunstenaars die maatschappelijke onderwerpen in hun werk thematiseren. De CO-professionals en de kunstenaars met wie ze samenwerken delen vaak dezelfde visie op de rol van kunst- en cultuurpraktijken in de samenleving. Zij ontwikkelen samen met de kunstenaars een netwerk met het doel een alliantie te vormen binnen de cultuursector. Op zo'n manier bepalen de CO-professionals steeds meer zelf binnen welk netwerk zij actief willen blijven.

De netwerkrelatie met het publiek is gestoeld op meerdere doelstellingen. Een van de belangrijkste is dat de netwerkrelaties van de CO-professionals in dienst staan van de identificatie met hun publiek door een multidisciplinaire programmering. Daardoor zijn zij in staat om een netwerk te ontwikkelen met hun publiek. De CO-professionals ondersteunen de cultureel inclusieve identiteit van het publiek en wijzen de cultureel exclusieve identiteit af. Daarin werken ze soms samen met de overheid en met fondsen, maar soms vormen zij in samenwerking met het publiek een front richting de overheid, met name wanneer deze met een cultureel en sociaal assimilatiebeleid komt. In sommige gevallen leiden de sterke netwerken met het publiek tot een alliantie die de overheid overtuigt af te wijken van algemene beleidsvoorwaarden. Dit heeft vaak te maken met de successen en het weten te werven van een groot publiek. Dit verklaart waarom de netwerkstrategieën ten aanzien van het publiek hebben geleid tot een aanzienlijke toename van cultuurparticipatie door dit publiek.

Wat is gebleken, is dat het geëmancipeerde publiek van de CO-professionals mondiger is geworden en ook steeds beter in staat om hun netwerkrelatie met de CO-professionals vorm te geven. CO-professionals werken vanuit een cultureel inclusieve identiteit aan een eigen netwerk richting publiek en overheid. Zij proberen de kracht van het cultureel en sociaal kapitaal van de publieksgroepen in te zetten voor burgerschapsvorming.

CO-professionals en hun beroepscompetenties

Deelvraag 5 betrof de vraag welke competenties CO-professionals inzetten bij het werken aan cultureel burgerschap via cultuurparticipatie. Voor het samenstellen van hun programmering en het organiseren van concerten en bijeenkomsten, is kennis en inzicht in kunst, cultuur, geld en ruimte nodig. Daartoe zijn de al eerder genoemde drie typen beroepscompetenties nodig om burgerschapsvorming te bevorderen:

- Professionele kennis van en inzicht in de cultuur van het publiek om zich te kunnen profileren en het maatschappelijk belang van burgerschapsvorming te kunnen articuleren in een maatschappelijke visie.
- Professionele beroepsvaardigheden waarmee zij zich positioneren: daarvoor hebben de CO-professionals financiële middelen en ruimte binnen hun werkveld nodig. Om daaraan te werken zetten zij netwerkstrategieën in en ontwikkelen samenwerkingsverbanden, werken met professionele middelen aan positieverwerving, zorgen voor

discretionaire ruimte om de eigen beroepsmatige handelingen te kunnen verrichten, organiseren tussenruimtes voor hun publiek, doen aan exemplarisch leren, werken aan vrouwenemancipatie, *empowering* en talentontwikkeling.

- Een professionele reflectieve houding. Deze is van belang om de maatschappelijke situatie van hun publiek en hun daarmee verbonden beroepsmatige handelingen te legitimeren. Ook is een reflectieve houding nodig voor het bevorderen van lichte gemeenschapsvorming, inclusieve culturele identiteitsvorming en inclusieve culturele burgerschapsvorming. In het kader van hun maatschappelijke missie werken de CO-professionals in een multidisciplinaire omgeving waarin zij hun handelingen telkens moeten bijstellen en afstemmen. Ook daarbij is een reflectieve houding onmisbaar.

Zoals uit de casestudies is gebleken spelen deze drie beroepscompetenties voor de CO-professionals een cruciale rol bij de uitvoering van hun vak. Daarin zijn met name de beroepsvaardigheden waarbij professionele positionering en netwerkstrategieën ingezet worden voor het bewerkstelligen van burgerschapsdoelstellingen, van groot belang. Uit diverse gesprekken met CO-professionals blijkt dat professionele beroepsbekwaamheid pas betekenis krijgt wanneer de maatschappelijke context centraal staat. Door die centraal te stellen kunnen CO-professionals met hun beroepscompetenties een wezenlijk verschil maken binnen de dynamische, veranderende verhoudingen en maatschappelijke posities van publieksgroepen.

Conclusie over de onderzoeksvragen

Samengevat wordt het concept cultureel burgerschap door de CO-professionals gedefinieerd als een cultureel inclusieve identiteit en vormt cultuurparticipatie de context waarin burgerschapsvorming plaatsvindt. De CO-professionals zetten in op inclusief cultureel burgerschap en maken gebruik van cultuurparticipatie om burgerschapsvorming te stimuleren. Daarbij richten zij zich op lichte gemeenschapsvorming en cultureel inclusieve identiteitsvorming, het stimuleren van zelfarticulatie en het ontwikkelen van een eigen verhaal.

Voor het opzetten van activiteiten in het kader van cultuurparticipatie hebben de CO-professionals te maken met verschillende partijen. Zoals hierboven besproken zijn de belangrijkste de politiek, de cultuursector, de kunstenaars, het publiek en de media. De CO-professionals proberen daarbij

hun eigen koers te varen zoals ik in mijn analyse over positieverwerving aangegeven heb. Maar zij moeten rekening houden met wat de overheid en anderen partijen als voorwaarden stellen en met positietoewijzing vanuit deze partijen. Opvallend daarbij is dat ook het publiek een actieve rol speelt bij positietoewijzing. Dit fenomeen wordt in de literatuur nog nauwelijks beschreven.

Naast het werk met betrekking tot positionering en de ontwikkeling van netwerkstrategieën werken CO-professionals via cultuurparticipatie aan het creëren van tussenruimte. Over het creëren van die tussenruimte, die door Tonkes (2008) 'discretionaire ruimte' wordt genoemd, kan worden geconcludeerd dat de CO-professionals er met hun beroepscompetenties in zijn geslaagd om deze ruimte voor hun eigen professionele handelen en voor de nieuwe ontwikkeling van hun publiek, te scheppen. Dit is terug te vinden in het opzetten van exemplarisch leren of het creëren van tussenruimtes voor hun publiek. Discretionaire ruimte wordt gezien als een ruimte voor de eigen professionele handeling en tussenruimte wordt gezien als ruimte die voor het publiek bedoeld is om zichzelf te ontwikkelen door op een veilige plek te kunnen experimenteren met nieuw gedrag. De term discretionaire ruimte valt in dit onderzoek samen met het begrip tussenruimte, waarmee de plek wordt aangeduid waar het publiek zich ontwikkelt. Uit dit onderzoek blijkt dat beide begrippen in het werk van de CO-professionals bij elkaar komen in de relatie met hun publiek. Zij hebben voor hun reflecties, zoals Tonkens (2008, p. 30) aangeeft: "...discretionaire ruimte nodig, ofwel de ruimte om naar eigen inzichten te handelen en beslissingen te nemen." De CO-professionals van dit onderzoek zijn erin geslaagd om een eigen discretionaire ruimte te ontwikkelen dankzij hun successen met cultuurparticipatie. De discretionaire ruimte wordt benut om van de overheid te vragen dat zij ruimte biedt aan de professionals voor hun beroepsmatige handelen en voor de publieksgroepen om buiten het dominante maatschappelijke debat of de eigen culturele omgeving te werken aan inclusief cultureel burgerschap.

Door te balanceren tussen positietoewijzing en positieverwerving bewaken de CO-professionals hun doelstellingen met hun publiek, dat wil zeggen dat zij een beschermde omgeving creëren die hun publiek de ruimte geeft zich te ontwikkelen. Binnen de cultuursector, bij publieke en particuliere fondsen, hebben zij zich ontwikkeld van buitenstaanders tot gevestigde spelers in het veld. CO-professionals moeten strategische netwerken ontwikkelen waarin hun doelstellingen centraal staan. De netwerken moeten samenwerkingsverbanden en alliantievorming stimuleren.

Terugkijkend kunnen we concluderen dat de diversiteit van het werk van de CO-professionals om een breed palet aan beroepscompetenties vraagt. Het is van belang dat binnen de beroepscompetenties ook rekening wordt gehouden met de X-factor. Dat wil zeggen dat de persoonlijke drijfveren van de professional een belangrijk onderdeel van de professionele handeling uitmaken.

Reflectie op beroepscompetenties

De CO-professionals van deze casestudies hebben geen sterke beroepsidentiteit en hun handelen hangt zowel af van maatschappelijke contexten en ontwikkelingen, als van hun vermogen om een reflectieve afstemming te vinden met hun publieksgroepen. Hierbij is de professionele handeling van de CO-professionals steeds meer uitgegroeid tot een hybride fenomeen. De werkomgeving van de CO-professionals is veranderlijk en dynamisch van aard en is vanwege de noodzakelijke omgang met meerdere loyaliteiten, afhankelijkheidsrelaties en betrokkenheid op diverse niveaus met diverse partijen, ook omgeven door ambiguïteit.

Hieronder analyseer ik mijn onderzoekbevindingen over de invulling van de beroepscompetenties van de CO-professional vanuit de drie al eerder genoemde competenties die ik aanduid met: reflectieve professionals, maatschappijkritische professionals en cultureel ondernemerschap. In het onderzoek ben ik een vierde op het spoor gekomen, de X-factor, een nog onbenoemde, maar essentiële rol van 'getuige'-zijn. Ik ben van mening dat het belangrijk is dat deze rol wordt opgenomen in de beroepscompetenties. Het gaat hier steeds over de manier waarop CO-professionals vanuit hun beroepsmatige reflectieve vermogen op burgerschapsvorming reageren en hoe zij hun maatschappelijke functie als professional definiëren. Vervolgens kijk ik vanuit de praktijk hoe hierover in de literatuur gesproken wordt.

De reflectieve professionele beroepscompetentie

De reflectieve beroepscompetentie gaat ervan uit dat CO-professionals handelen op basis van hun reflecties met betrekking tot situaties van individuen en sociale groepen die in een kwetsbare positie verkeren. Deze reflecties zijn contextgebonden.

De bevindingen van dit onderzoek sluiten aan bij het literatuuronderzoek naar de beroepscompetenties van reflectieve professionals. Onderzoekers

van verschillende disciplines zoals Schön (2006), Arendt (1982; 1998), De Jonge (2020), Dzur (2008) en Payne (2020) spreken over de gelaagdheid van de professionele handeling. Die vraagt daarom voortdurend om reflectie, niet alleen voor en na, maar vooral tijdens het handelen. Zij constateren in hun analyse dat het werk van een professional in een interactieve en problematische situatie plaatsvindt. De professional zet zich in om het verhaal van het individu op verschillende manieren te ondersteunen. De casestudies raken de kern van het concept cultureel burgerschap: het individu krijgt telkens opnieuw ruimte voor het eigen verhaal, de eigen leefstijl en de mogelijkheid om over te stappen van de ene naar de andere gemeenschap. Een voorbeeld hiervan is terug te vinden bij het nieuwe middenklasse publiek, dat onder invloed van cultuurparticipatie van zware gemeenschapsvorming overgaat naar lichte gemeenschapsvorming.

Een belangrijke doelstelling van de CO-professionals die ik in dit onderzoek onderzocht heb, is het werken aan burgerschapsvorming. Daarin zie ik dat de CO-professionals geïnspireerd zijn door maatschappelijke thema's als de bestrijding van sociale ongelijkheid en *empowerment*. Om hieraan bij te dragen zetten ze hun interactieve beroepsvaardigheid in binnen de mogelijkheden die positietoewijzing en positieverwerving hen bieden en binnen de ruimte die zij kunnen creëren in de veranderende verhouding tussen publiek, overheid en professionals. Om succesvol te kunnen zijn heeft een CO-professional een reflectieve houding nodig ten aanzien van de diverse wensen van het publiek en de politiek. Hun maatschappelijke visie is niet van bovenaf voorgeschreven en ook niet vanuit een ideologie bepaald. Ik concludeer dat de CO-professionals reflecteren en anticiperen op de leefwereld van het publiek om de ontwikkeling van een eigen verhaal te ondersteunen. Daarbij nemen zij in hun werk soms een politiserende houding aan. Dit betekent dat de CO-professionals waar nodig, vanuit hun inzicht in de politieke verhoudingen reflecteren op de positie van hun publiek.

Het interessante aan de beroepscompetenties van de reflectieve professional is dat de professional hier wordt gezien als een partij die voortdurend in interactie is met andere partijen. De CO-professionals proberen door samenwerking met media, kunstenaars en de culturele sector een balans tussen het publiek en de politiek tot stand te brengen ter bevordering van culturele burgerschapsvorming. Om binnen de pluriforme samenleving cultureel burgerschap te bereiken, werken de CO-professionals volgens uitgangspunten die wij terugzien in de beroepscompetenties van reflectieve professionals en de bijbehorende maatschappelijke functie.

De CO-professionals leveren maatwerk; hun handeling is aangepast aan de situaties waar het publiek mee bezig is of die zij voor hun publiek belangrijk vinden. Dit zie ik terug bij de keuze voor thema's en de planning van de programmering. Het doel is hier tweeledig. Ten eerste willen de professionals eraan bijdragen dat het publiek zich een cultureel inclusieve identiteit eigen maakt. Ten tweede willen zij het publiek ondersteuning bieden bij het ontwikkelen van hun eigen verhaal en het verbinden van dit verhaal met de maatschappelijke context, zodat zij zich toegang kunnen verschaffen tot de dominante samenleving.

Voor de reflectieve professionals is het van belang aansluiting te vinden bij de beleving van het publiek, zij hechten daarbij minder belang aan bestaande ideologieën. Spierts (2014) heeft het over de lenige en wendbare professional. Hij stelt vast dat voorgefabriceerde beleidsmatige oplossingen of ideologische ideeën niet werkbaar zijn in het werkveld van de CO-professionals.

In mijn praktijkonderzoek kwam ik het aspect 'getuige' tegen als een van de belangrijke functies van de CO-professional. De CO-professionals in dit onderzoek nemen de positie in van een 'getuige': zij reflecteren op situaties die zij in de samenleving tegenkomen. Deze CO-professionals varen op een moreel kompas van sociale en culturele gelijkwaardigheid. Aan dit aspect wordt binnen de beroepscompetentie van de reflectieve professional geen aandacht besteed. Met de identificatie van deze functie van 'getuige' voeg ik een aspect toe dat tot nu toe niet is opgemerkt in de literatuur over beroepscompetenties.

Het 'getuige'-zijn is een onderdeel van de persoonlijke motivatie van de CO-professionals en kan vanuit een sociologische of psychologische analyse verklaard worden: de persoonlijke geschiedenis en/of maatschappelijke betrokkenheid van deze CO-professionals is immers medebepalend voor hun eigen maatschappelijke positie en motiveert hen tegelijkertijd om zich te verdiepen in de achtergrond van hun publiek. Vanwege hun sterke verbondenheid met het publiek zijn zij in staat hun programmering nauw te laten aansluiten bij de leefcultuur van hun publiek. De 'getuige' treedt op als de ogen en oren van het publiek in de samenleving als geheel. De zo opgedane kennis en inzichten zet de 'getuige' in om het publiek te helpen inzicht te krijgen in de eigen situatie. De ondersteuning van het eigen verhaal fungeert hierbij als een middel om met anderen buiten de eigen gemeenschap te communiceren.

De rol van 'getuige' levert een essentiële bijdrage aan de beroepscompetentie, met name in situaties van toenemende culturele pluriformiteit. In dergelijke contexten spelen migranten een steeds belangrijkere rol in het agogisch werkveld van de professionals. De professionals uit de besproken cases komen zelf uit de doelgroepen waar zij in de praktijk mee werken of voelen zich sterk met hen verbonden. Zij hebben ervaren hoe belangrijk het is voor hun maatschappelijke positie om in een pluriforme samenleving inclusief cultureel burgerschap te omarmen. Zij hebben een bepaalde sociale en culturele sensibiliteit ontwikkeld en door hun professionele inzicht zijn zij in staat reflectief en effectief te handelen.

De maatschappijkritische beroepscompetenties

Professionals die vanuit maatschappijkritische beroepscompetenties hun handelingen ontwikkelen, laten vaak sociologische of politicologische benaderingen leidend zijn. Zij denken daarom doorgaans in termen van sociale groepen, maar hebben wel degelijk ook oog voor de plaats van het individu binnen die groepen.

Deze professionals besteden aandacht aan maatschappelijke participatie, disciplineren, bevoogding en maatschappelijke ongelijkheid. Zij werken vanuit sociale denkbeelden die ik in dit onderzoek de liberaal-socialistische benadering van burgerschap heb genoemd. In deze beroepscompetentie passen de corporatieve en de sociaaleconomische aanpak van burgerschap. Echter, uit de ontwikkelingen van de publieksgroepen van dit onderzoek blijkt dat het voor het bereiken van volledig burgerschap niet voldoende is om alleen sociaaleconomische ongelijkheid te bestrijden. Sterker, de corporatieve aanpak kan burgerschapsvorming zelfs in de weg staan.

Behalve sociale, spelen ook zingevingsvraagstukken een belangrijke rol in culturele burgerschapsvorming. Voorstanders van sociaal burgerschap wijzen het belang van zingeving en cultuur voor de vorming van burgerschap doorgaans af. Deze aspecten van burgerschap worden als een private aangelegenheid beschouwd. De CO-professionals zien kunst- en cultuurpraktijken echter als het domein van zingeving en esthetische betoogontwikkeling, daarbij geïnspireerd door de culturele pluriformiteit van de samenleving. Zij zien maatschappelijke en esthetische expressievormen als ondersteunend voor een cultureel inclusieve opvatting van identiteit. De maatschappijkritische benadering heeft een dubbelzinnige verhouding tot kunst en cultuur in relatie tot identiteitsvraagstukken. Aan de ene kant wordt wel degelijk aandacht besteed aan culturele ontwikkeling, maar aan de andere kant

wordt de basis van maatschappelijke verandering gezocht in basiszekerheden door middel van arbeidsparticipatie.

Uit dit onderzoek blijkt dat de maatschappijkritische beroepscompetentie minder dominant in het praktijkwerk van de CO-professionals terugkomt, hoewel deze beroepscompetentie nog steeds een dominante positie in de agogische studies inneemt. De maatschappijkritische benadering is wel op een aantal punten terug te vinden in de beroepscompetenties van de CO-professionals, zoals in de deliberatieve aanpak, die Dzur (2008) in zijn analyse naar voren brengt. CO-professionals kunnen de waarde van deze aanpak herkennen in voor hen belangrijke concepten als 'exemplarisch leren' of 'tussenruimte'. Zij gebruiken deze concepten als het gaat om het delen van hun positie, en hun afwegingen, zorgen en dilemma's met het publiek. Dzur heeft het over *task sharers*, Zacka (2017) spreekt over *agents* die de maatschappelijke behoefte als vertrekpunt voor het handelen nemen. Iets soortgelijks is in de praktijk van de CO-professionals waarneembaar. Ook is de maatschappijkritische benadering herkenbaar als het gaat om het gebruik van politieke analyses door de CO-professionals en het definiëren en verdedigen van de *civil society*.

Wat ik in dit onderzoek op het spoor ben gekomen, is dat in de maatschappijkritische benadering de analyse van de persoonlijke drijfveren van de CO-professionals ontbreekt. Dit is het aspect dat ik met 'getuige'-zijn heb aangeduid. De functie van 'getuige'-zijn zou een waardevolle toevoeging zijn, met name als het gaat om de beroepsmatige beroepscompetenties op het terrein van waarnemen, beschouwen en reflecteren. Via deze competenties legitimeert de CO-professional zijn handelingen immers in het maatschappelijke speelveld.⁴⁶ De rol van 'getuige' zou dus goed in de maatschappijkritische beroepscompetenties passen.

Cultureel ondernemerschap en beroepscompetenties

Binnen het concept van 'cultureel ondernemerschap' worden de beroepscompetenties en de handelingen van professionals, met name in zakelijke, formele en soms commerciële termen geformuleerd. Professionals worden geacht een neutrale positie in de samenleving in te nemen.

Deze beroepscompetentie staat ver af van de CO-professionals in dit onderzoek. Het is gericht op een maatschappijmodel dat de nadruk legt op

⁴⁶ Op de betekenis van waarnemen, beschouwen en reflecteren kom ik later in dit hoofdstuk terug wanneer ik het concept 'getuige' beschrijf.

evenwicht, continuïteit en conformisme. Dit biedt de CO-professionals weinig ruimte voor de analyse van conflicten, machtsverhoudingen en maatschappelijke veranderingen (Mouffe, 2008). Deze benadering schiet bovendien tekort bij de interpretatie van de gelaagdheid van de maatschappelijke betrokkenheid van handelende CO-professionals, die normatief van aard is. In deze beroepscompetentie wordt veel aandacht besteed aan persoonlijke coaching en individuele verandering. Volgens de CO-professionals in dit onderzoek leiden dergelijke benaderingen niet tot de gewenste sociale veranderingen. Zij leggen burgerschapsvorming uit als een domein waar gemeenschapsvorming hand in hand gaat met individuele vrijheden en beschouwen hun professie niet als neutraal, terwijl binnen het commerciële 'cultureel ondernemerschap' van een professional een a-politieke of zelfs depolitiserende houding wordt verwacht.

Uit mijn onderzoek blijkt daarentegen dat de CO-professionals waar nodig wel degelijk op de politieke machtsverhoudingen reflecteren of sociale en culturele ongelijkheid bestrijden. Door het ondersteunen van culturele burgerschapsvorming leveren CO-professionals een positieve bijdrage om mensen meer invloed uit te laten oefenen op hun eigen levensverhalen en de vorming van een inclusief culturele identiteit. In dat opzicht functioneert een CO-professional als een politiserende hulpverlener. Culturele emancipatie en *empowering* hebben een politiek-maatschappelijke dimensie. (Spierts, Sprinkhuizen, Scholte, Hoijsink, De Jong, Van Doorn, 2020)

In tegenstelling tot deze reflectieve normatieve benadering van CO-professionals opereert die van het cultureel ondernemerschap vanuit een commercieel perspectief en propageert een neutrale maatschappelijke functie voor CO-professionals. Het concept 'cultureel ondernemerschap' reduceert het publiek tot consument. De aanhangers van het commerciële ondernemerschap negeren daarmee de normativiteit van CO-professionals. In hun visie moet het publiek zelf voor cultuurparticipatie betalen en mogen CO-professionals geen aanspraak maken op publieksgeld. Deze invulling van de beroepscompetenties past niet bij de manier waarop CO-professionals werken, want zij willen invloed uitoefenen op burgerschapsvorming. De laatste jaren heeft de overheid 'cultureel ondernemerschap' sterk aangemoedigd. De overheid vraagt een 'neutrale' positie van CO-professionals. Zij worden in deze benadering van hun beroepscompetentie tot uitvoerders van beleid gemaakt, terwijl zij juist hun best doen mede beleid te maken door middel van eigen positieverwerving. Hun doel is cultureel burgerschap te bevorderen, bij hun publiek, maar ook voor henzelf en de instellingen waar zij voor werken.

De overheid poogt de CO-professionals er indirect toe te zetten om zich zowel maatschappelijk neutraal op te stellen, als ook zakelijk een positie tussen publiek en politiek in te nemen. De CO-professionals worden door de overheid gezien als uitvoerders van hun beleid en geen makers die op hun beleid invloed kunnen uitoefenen. De overheid spreekt van een neutrale positie, maar bedoelt daarmee dat de professionals geen politiek mogen bedrijven. De gevolgen van deze commerciële benadering van de professionele handeling zijn terug te vinden in het cultuurbeleid, waarin bedrijfsmatig handelen en marktwerking centraal zijn komen te staan.

De CO-professionals van deze casestudies hebben het concept 'cultureel ondernemerschap' als een ondernemende houding opgevat en geven daarmee een eigen invulling aan het concept. Ondernemerschap zien zij als een belangrijk onderdeel van hun beroepscompetenties in de zin dat zij zich zeer actief inzetten om de ruimte voor burgerschapsvorming voor hun publiek te vergroten. Daarmee nemen zij een beschermende houding in ten opzichte van hun publiek, die in de logica van de marktwerking minder van belang is. Ondanks de spanning tussen de zakelijke, commerciële benadering van 'cultureel ondernemerschap' en het werk van de CO-professionals, kan deze benadering een bijdrage leveren aan het debat over beroepscompetenties.

De overheid wil dat CO-professionals hun eigen geld binnenhalen, terwijl de CO-professionals vinden dat hun werk gesubsidieerd moet worden. Zij slagen er in overheidssubsidies binnen te halen, maar het lukt hen ook om aanvullende fondsen binnen te halen bij commerciële instellingen of bedrijven. Hoewel de CO-professionals cultureel ondernemerschap als een neutrale maatschappelijke functie afwijzen, voldoet hun werkwijze voor een deel wel degelijk aan 'cultureel ondernemerschap'. Tegen de eenvoudigheid van bedrijfsmatigheid en marktwerking is vanuit de praktijk van de CO-professionals en in de literatuur veel verzet, met name vanuit de sociologie. In dat opzicht is een CO-professional met zijn of haar cultureel maatschappijkritische visie een belichaming van zijn of haar werk. De commerciële benadering van 'cultureel ondernemerschap' heeft niet of nauwelijks aandacht voor de maatschappelijke contexten waarin CO-professionals werkzaam zijn.

De CO-professionals zien 'cultureel ondernemerschap' als een houding die de continuïteit van hun instellingen moet waarborgen. Door 'cultureel ondernemerschap' worden commerciële ondernemers door de overheid gestimuleerd om activiteiten van de CO-professionals te ondersteunen. De overheid wil dat de instellingen van de CO-professionals zich uiteindelijk

ontwikkelen tot een commerciële culturele onderneming. Uit dit onderzoek blijkt echter dat zij de commercialisering van hun instelling afwijzen. Ze kiezen voor een derde weg: ze werken samen met zowel de overheid als commerciële ondernemers en nemen ook zelf een ondernemende houding aan. Freidson (2001) en Duyvendak (1997; 2002) noemen deze ondernemende houding in hun theorie 'de derde logica'. Dit is bij CO-professionals terug te zien in hun kennisrepertoire, hun '*body of knowledge and skills*' dat hen in staat stelt om met een ondernemende houding aan burgerschapsvorming te werken.

Deze 'derde weg' zien we ook terug bij de CO-professionals die voor inclusief burgerschap kiezen in plaats van voor de dominante cultureel exclusieve burgerschapsbenadering die assimilatie voor migranten centraal stelt. De CO-professionals zijn erin geslaagd hun handelen vanuit het concept van 'de derde logica' in te zetten voor inclusieve culturele burgerschapsvorming. Zij hebben voor hun beroepsmatig handelen de vrijheid nodig om te kunnen improviseren in de omgang met hun publiek en de politiek. Door deze ruimte voor zelfstandig handelen op te eisen, nemen zij binnen het domein van de politiek en het publiek een tussenpositie in. Deze positie wordt door Tonkens (2008) de professionele 'discretionaire ruimte' genoemd.

Als gevolg van het overheidsbeleid dat commerciële ondernemingen medeverantwoordelijk maakt voor culturele en sociale zaken is er ruimte ontstaan voor bedrijven om instellingen van CO-professionals te ondersteunen. Zij hebben netwerkstrategieën ontwikkeld om met sociale en maatschappelijk betrokken bedrijven samen te werken. De CO-professionals van de casestudies hebben een ondernemende houding en zijn minder ideologisch ingesteld. Hoewel dit niet heeft geleid tot een substantiële financiering van het programma-aanbod zien beleidsmakers en vertegenwoordigers van de cultuursector deze CO-professionals wel als pioniers door hun pogingen de kosten van de instellingen te dekken. Dit ondersteunt de stelling dat de CO-professionals innovatieve, alerte ondernemers zijn met een proactieve houding, die anticiperen op beleidstrends op het terrein van 'cultureel ondernemerschap'.

Bevindingen met betrekking tot beroepscompetenties

Uit de casestudies blijkt dat de werkzaamheden van de CO-professionals het meest passen bij de beroepscompetenties van de reflectieve professionals. De maatschappijkritische benadering is herkenbaar in hun brede visie op maatschappelijke verhoudingen. De cultureel ondernemerschapvisie met

een bedrijfsmatige, commerciële benadering past eigenlijk niet bij de beroepscompetenties van de CO-professionals. Zij wijzen deze af, maar conformeren zich er noodgedwongen deels aan en zijn daarin ook succesvol.

Terugkijkend op de drie beroepscompetenties die ik in de praktijk met de termen profileren, positioneren en legitimeren heb aangeduid, komt de beroepscompetentie van CO-professionals het meest dichtbij de benadering van de theorie van de reflectieve professionals van Schön. Toch is deze benadering niet toereikend om de complexiteit van het werken met publieksgroepen met een migratieachtergrond en de verschillende sociale en culturele omgangsvormen te begrijpen. De inzichten uit de maatschappijkritische beroepscompetentie zijn daarom een noodzakelijke aanvulling op culturele antropologische inzichten. De beroepscompetentie met een maatschappijkritische houding biedt vanwege de sociologische en politologische theorievorming meer handvatten om de relatie tussen burgerschapsvorming en migratie te kunnen begrijpen en analyseren. Kortom: de CO-professionals hebben in hun werk baat bij een brede multidisciplinaire maatschappelijke blik.

In de drie beroepscompetenties wordt nauwelijks aandacht besteed aan de persoonlijke individuele drijfveren van de professionals. Naar mijn inzicht is echter een van de belangrijke conclusies van mijn onderzoek dat voor het bestuderen van het werk van de CO-professionals in hun totaliteit aandacht voor deze persoonlijke aspecten essentieel is. In mijn veldonderzoek bleek de persoonlijke motivatie van de CO-professionals cruciaal. Zo kwam ik het aspect 'getuige'-zijn op het spoor. Willen we een volledig beeld kunnen krijgen van de werkzaamheden van de CO-professionals dan is het 'getuige'-zijn een noodzakelijke aanvulling op de beroepscompetentie binnen de agogische literatuur. Door het toevoegen van de rol van de CO-professional als 'getuige', draag ik bij aan een completer inzicht in het werk van de CO-professional.

De X-factor: de CO-professional als getuige

Uit dit onderzoek is gebleken dat sommige bedrijfsmatige handelingen van de CO-professionals zich niet zomaar laten beschrijven aan de hand van Sennets (2009) theorie over vakmanschap en ambachtelijkheid, noch met beroeps-technische en methodische competenties. Met de bestudering van de beroepscompetenties kwam ik een aspect in hun werk tegen, dat zowel cultureel als psychologisch bepaald is: de rol van 'getuige'. Inzicht in de rol

van de CO-professional als 'getuige' helpt om beter zicht te krijgen op een belangrijk aspect van het professionele handelen van de CO-professionals. Dit culturele persoonsgebonden fenomeen is de X-factor die we in de literatuur niet tegenkomen. De analyse van deze rol als 'getuige' heeft mij in staat gesteld om de beroepscompetenties en de betrokkenheid van de CO-professionals binnen een breed maatschappelijk perspectief te plaatsen. De CO-professional als 'getuige' combineert persoonlijke en maatschappelijke geschiedenis en kan daardoor op een constructieve manier de ervaringen van het individu laten overvloeien in het algemeen belang.

De 'getuige' is in dit geval geen vertegenwoordiger van een maatschappelijke groep in een corporatieve vorm. Er is sprake van sociaal en cultureel gezag dat niet op formele regels berust. CO-professionals hebben in de relatie met hun publiek in de loop van de tijd een bepaalde vorm van sociaal en cultureel gezag ontwikkeld. Zij baseren dit gezag op de beginselen van het recht op cultureel burgerschap. Dit verklaart ook waarom zij veel belang hechten aan de ontwikkeling van het eigen verhaal van hun publiek; het doel hiervan is te voorkomen dat het publiek wordt onderworpen aan ofwel de dominantie van de eigen etnische cultuur of van die van de meerderheid.

Zowel in mijn veldonderzoek als in de literatuur over de beroepsmatige handeling van professionals wordt gewezen op persoonlijke eigenschappen die van belang zijn voor CO-professionals. Spierts noemt 'lenigheid', Schön 'flexibiliteit en persoonlijke houding' en Foucault (1995) 'subject van jezelf willen zijn'. Daaraan wil ik de eigenschap of rol van 'getuige' toevoegen. 'Getuige' verwijst naar de gezamenlijke reflectie in een gedeelde openbare ruimte waarin professionals samen met het publiek in elkaars nabijheid getuige zijn van een bepaalde situatie. In de analyse van Foucault zijn de CO-professionals het subject van de eigen praktijk, maar ook van de eigen persoonlijke geschiedenis. Zij zijn niet slechts object van hun migratiegeschiedenis, maar een ondernemende actor die de burgerschapsvorming in de eigen of verwante gemeenschap mede bepaalt.

Filosoof Kelly Oliver (2001) bestudeert met haar werk *Witnessing: Beyond Recognition* de rol van 'getuige'-zijn binnen huidige sociale bewegingen. Volgens haar zit het belang van erkenning in 'telling the story' als 'getuige', het vertellen en verbeelden van een verhaal dat belichaamd wordt door een gemeenschap of individu. Door het samenstellen van een nieuw verhaal ontstaat een nieuwe vorm van politieke, maatschappelijke en culturele ethiek. Zij neemt een directe connectie (Oliver, 2001, p.19) waar tussen de eigen subjectiviteit en politieke ethische vraagstukken. In mijn onderzoek

stimuleert de CO-professional nieuwe verhalen over cultureel burgerschap. In de opvattingen van Oliver dragen de activiteiten van CO-professionals bij aan een nieuwe ethiek op basis van het 'getuige'-zijn van een gemeenschap of individu. Het belang van Olivers gedachten is dat er nieuwe vormen van ethische onderbouwing worden gedefinieerd waarbij met het eigen verhaal een identiteitsconstructie plaatsvindt van het publiek als actieve actor. Het publiek van de CO-professionals wordt in deze definitie niet onderworpen aan een politieke ideologie, maar is het subject van een eigen maatschappelijke positie met een eigen verhaal. Oliver bestudeert de teksten en verslagen van overlevenden uit de nasleep van de Holocaust en slavernij-getuigenissen: "The spark of subjectivity is maintained by bearing witness to what is beyond recognition, the process of witnessing itself." (Oliver, 2001, p.20) Met een antropologische analyse beschrijft Oliver het belang van subjectiviteit vanuit 'getuige'-zijn. Subjectiviteit wordt ondersteund door het proces van getuigen – de mogelijkheid van adressering en reactie – waarbij er volgens Oliver sprake is van een ethische verplichting. De definitie van 'getuige'-zijn heeft in haar werk een meer positieve vermanende eigenschap dan bij de CO-professionals het geval is. De definitie van 'getuige'-zijn bij Oliver en bij CO-professionals gaat over het vullen van hiaten en inzicht geven in sociale en culturele vraagstukken die minder aandacht hebben gekregen binnen een democratisch bestel. Dit 'getuige'-zijn functioneert als een herstelwerkzaamheid, zoals Dzur (2008) het in zijn theorie 'hervormingsgezinde professional' noemt.

John Durham Peter (2001) bestudeert de rol van 'getuige'-zijn in zijn artikel 'Witnessing' in de context van mediastudies. Hij vindt dat de media als 'getuige' een moreel maatschappelijke functie heeft. Hij analyseert de waarde van de journalistiek vanuit maatschappelijke contexten. Peter zegt daarover het volgende: "to witness is to wish that the record of the past were more whole, and to grasp this lesson now is to live vigilantly, to make present worthy as we imagine contemplating it from a future point." (2001, p. 722) In relatie tot de CO-professionals zien wij een gelijkenis, want zij zijn 'getuige' van de migratiegeschiedenis van hun publiek, trekken lering uit dat verleden, kiezen daar een actieve rol in door aandacht te besteden aan het eigen verhaal van hun publiek en zetten zo culturele burgerschapsvorming neer als toekomstperspectief.

Hoewel Oliver en Peter vanuit verschillende invalshoeken het concept 'getuige'-zijn bestuderen, kruisen hun visies op het punt van betrokkenheid en normatief-ethische vraagstukken, waaraan ook Kunneman en Arendt refereren. Arendt (2016) benoemt in haar analyse over Eichmann – die

verantwoordelijk was voor de deportaties van Europese Joden naar de vernietigingskampen – de dominante banaliteit van het alledaagse, het gebrek aan voorstellingsvermogen en de te grote ambtelijke gehoorzaamheid. Dit in tegenstelling tot de publiciteit in en rond het proces van Eichmann waarin hij als een moreel monster werd gepresenteerd. Arendt is in dit verhaal ‘getuige’ van een historische analyse die niet met één waarheid te beschrijven valt. Zij nuanceert ons beeld van de Tweede Wereldoorlog met haar manier van kijken. Met andere woorden: in dit onderzoek bekleden naar mijn inzicht de CO-professionals met hun rol als ‘getuige’ een functie die betrekking heeft op zowel politieke, sociale als cultureel maatschappelijke vraagstukken. Getuige-zijn vindt op diverse schaal plaats, wat wil zeggen dat er sprake is van een fundamenteel, maatschappelijk probleem waardoor de urgentie van ‘getuige’-zijn zichtbaar wordt.

De CO-professionals van de casestudies

Dalkiran en Yurdakul zijn zonen van Turkse arbeidsmigranten en Salhi is de zoon van een Marokkaanse arbeidsmigrant. Divendal komt uit een sociaal betrokken Nederlands gezin en heeft door haar jarenlange betrokkenheid bij de Turks-Nederlandse gemeenschap een sterke band met die gemeenschap gekregen. Zij kan daardoor van binnenuit werken aan burgerschapsvorming. De samenwerking van Dalkiran en Divendal staat in het teken van de vraag hoe cultureel burgerschap gezamenlijk kan worden ingevuld. Naast haar opleiding agogisch handelen heeft Divendal zich ontwikkeld tot Turkoloog. Zij heeft zich net als Dalkiran ontwikkeld tot een ‘getuige’ met moreel gezag in de Turks-Nederlandse gemeenschap, ondanks het feit dat zij geen gemeenschappelijke geschiedenis heeft met die gemeenschap. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het functioneren als getuige en het ingebed zijn in de gemeenschap niet noodzakelijkerwijs een gemeenschappelijke afkomst vereisen, maar wel sociale en culturele betrokkenheid, geloof in culturele inclusiviteit en een gezamenlijke invulling van cultureel burgerschap. Met andere woorden: ‘getuige’-zijn is een professionele vaardigheid die geleerd kan worden. Allereerst moet worden geïnvesteerd in het winnen van het vertrouwen van het publiek; van daaruit kan moreel gezag worden opgebouwd en kan de CO-professional worden ingebed binnen een gemeenschap. De rol van getuige past bij activiteiten die zich richten op een publiek met een migratieachtergrond en past vanzelfsprekender bij CO-professionals met een migratieachtergrond dan bij hen die die achtergrond niet hebben. Maar het hebben van een migratieachtergrond alleen is niet

voldoende. Sterker, het is zelfs geen noodzakelijke voorwaarde voor de rol van getuige. De band met het publiek kan ook door intensief contact met en een sterke belangstelling voor de doelgroep ontwikkeld worden.

De CO-professionals moeten snel kunnen laveren tussen formele en informele situaties. Deze persoonlijke eigenschappen maken deze professionals naast hun rol als 'getuige' tot een aantrekkelijke gesprekspartner. Zij worden gezien als betrouwbaar en reflectief. Voormalige directeur van het AFK, Menso, typeert in een interview de CO-professionals als volgt:

Om met succes te kunnen werken aan cultuurparticipatie hebben CO-professionals een sterk zelfvertrouwen, passie en overtuigingskracht nodig. Zij moeten wendbaar zijn en kunnen laveren tussen verschillende culturele belangen. (Menso, 2015)

De CO-professionals geven aan dat zij in sommige gevallen vanuit hun maatschappelijke positie, naast hun beroepsmatige positie, 'getuige' zijn van bepaalde maatschappelijke situaties die hun handelingen motiveren. De vraag is, wat houdt de rol van 'getuige' in voor de CO-professional binnen de leefomgeving van zijn of haar publiek? Duidelijk is dat het om meer gaat dan om enkel professionele en beroepsmatige handelingen. De vraag rijst wat de eigenschappen zijn van de beroepscompetenties van zo'n 'getuige'. Door een tijdlang mee te lopen in de dagelijkse praktijken van de CO-professionals heb ik vastgesteld dat zij bepaalde waarnemingen doen, hierop reflecteren en vervolgens hiervan getuigen tegenover het publiek en de samenleving. Dit werk draait om intermediaire, intermenselijke relaties. De rol van 'getuige' houdt ook in dat CO-professionals in actie komen wanneer zij misstanden waarnemen. Juist daarom hebben CO-professionals als maatschappelijke 'getuige' naast vakinhoudelijke en beroepsmatige kennis en inzichten ook moreel gezag nodig.

De 'getuige' beschikt over warme waarden als sensitiviteit en empathie voor het publiek en inlevingsvermogen in de leefcultuur van het publiek. Hij of zij heeft een sterke intuïtie, voelt zich verbonden met maatschappelijke vraagstukken en is zich bewust van de maatschappelijke positie van het publiek. De manier waarop een CO-professional 'getuige' is, kan niet worden gemeten of getoetst, maar is wel aan te leren. Studenten van agogische opleidingen kunnen zich het 'getuige'-zijn eigen maken wanneer hieraan aandacht wordt besteed. Omdat de uitspraken van CO-professionals geen bindende status hebben, is hun moreel gezag de sleutel tot hun succes. Door een veilige tussenruimte te creëren en te experimenteren met inclusieve identiteitsvorming hebben zij een relatie ontwikkeld met het publiek.

Onderling vertrouwen blijkt daarin de belangrijkste factor te zijn. Zoals ik eerder in dit hoofdstuk heb uitgelegd, varen de CO-professionals op een moreel kompas van sociale en culturele gelijkwaardigheid waarin het publiek ruimte krijgt om eigen verhalen te ontwikkelen. Deze beroepscompetentie heb ik met de X-factor aangeduid. De CO-professionals hebben zich als morele actoren gepositioneerd tussen de verschillende publieksgroepen en tussen de samenleving, de overheid en het publiek.

Een belangrijke taak van de CO-professionals is het creëren van een tussenruimte. Daarbij kan de X-factor ten volle worden benut. De tussenruimte functioneert als een veilige fysieke ruimte waarin zowel de eigen etniciteit als de dominantie van de meerderheidscultuur op afstand wordt gezet. Het is een mentale ruimte waarin reflectie plaatsvindt en die daarom ook als ontwikkelingsruimte gedefinieerd kan worden. Het is de ruimte waarin CO-professionals 'getuige' zijn van de manier waarop het publiek zelf zijn verhaal leert articuleren op basis van een cultureel inclusieve identiteit, en de plek waar het publiek leert zelf het verhaal van burgerschap en daarbij horende persoonlijke verhalen te articuleren. In de tussenruimte wordt het publiek door de CO-professionals gestimuleerd om te reflecteren op hun maatschappelijke positie met het doel zich verder te ontwikkelen. De CO-professionals zijn getuige van maatschappelijke ontwikkelingen en kunnen die met behulp van hun beroepsvaardigheden vertalen naar cultuurparticipatieprocessen waarin het publiek gestimuleerd wordt het eigen verhaal in de openbare ruimte te uiten. CO-professionals faciliteren deze cultuurparticipatieprocessen en zijn dan ook weer 'getuige' van wat er plaatsvindt tussen de kunstenaar en het publiek en van de manier waarop het verhaal van het publiek in de brede maatschappelijke verhoudingen wordt gehoord of juist niet gehoord. Behalve reflectie is de legitimatie van het handelen de CO-professional een centraal gegeven in de positie van de 'getuige'. Kernwoorden hier zijn betrokkenheid en zelfbewustzijn.

In het interview met Dalkiran komt de betekenis van de 'getuige' sterk naar voren. "In mijn werk lijkt ik op iemand die getuige is van maatschappelijk onrecht en culturele misverstanden." (interview, 2017) Kho zegt hierover:

Professionals zijn getuige van de omgeving, net als journalisten die goed kunnen waarnemen en registreren. Professionals en kunstenaars hebben een goede neus voor verhoudingen en gevoeligheden. Het gaat erom wat je gezien hebt en wat je naar het maatschappelijke of culturele debat of beleid weet te vertalen. (Kho, 2016)

Hier gaat het niet alleen over individuele reflectie of een verhaal van een enkeling, maar ook over de vaardigheid om een gezamenlijk verhaal te ontwikkelen, waarbij ervaringen van micro- naar macroniveau worden vertaald. Het publiek wordt uitgedaagd om de eigen visie te verbinden met een maatschappelijke visie. Deze vaardigheden vereisen een diepgewortelde culturele inbedding; hun beroepscompetenties stellen de CO-professionals in staat om deze voor hun publiek te waarborgen.

Reflectie op publieksgroepen

CO-professionals en hun publieksgroepen

Als gevolg van hun maatschappelijke positie hebben de publieksgroepen van de casestudies vele overeenkomsten. Dit geldt in het bijzonder voor de eerste generatie Turks- en Marokkaans Nederlandse migranten. Deze publieksgroep maakt voor het eerst kennis met burgerschapsrechten, heeft vaak een lage of geen opleiding, en doet laagbetaald werk. Mensen van deze generatie nemen de positie van buitenstaander in de Nederlandse samenleving in. De meerderheid is gericht op het land van herkomst, neemt weinig deel aan het culturele leven in Nederland en vormt een gesloten gemeenschap. Leden van deze groep hebben een beperkt sociaal kapitaal en leven vaak in armoede.

Bij de tweede generatie begint differentiatie op te treden. Leden van deze groep hebben een dubbelzinnige verhouding tot burgerschapsvorming en er is steeds vaker sprake van een inclusief culturele identiteit. Zij maken gestaag vorderingen in politieke, sociale en culturele participatie. Er is variatie in klasse, opleiding en maatschappelijke positie, maar ook in de wijze waarop mensen hun etnische achtergrond ervaren. Dit alles is medebepalend voor de manier waarop de tweede generatie invulling geeft aan burgerschap.

De derde generatie heeft zich burgerschap eigengemaakt. Een inclusieve culturele identiteit en lichte gemeenschapsvorming spelen daarbij een belangrijke rol. Burgerschap wordt bij deze derde generatie gezien als het domein van eigen positieverwerving.

Kulsan en publieksgroepen

De publieksgroepen waarmee Kulsan werkt zijn voornamelijk afkomstig uit de eerste generatie migranten. Later probeerde de organisatie zich ook

te richten op de tweede generatie. De CO-professionals van Kulsan laten door hun programmering aan de eerste generatie Turkse Nederlanders zien dat het land van herkomst ook cultureel pluriform van aard is. Uit mijn onderzoeksgegevens kan ik concluderen dat het de CO-professionals gelukt is de cultuurparticipatie van deze publieksgroepen te vergroten, maar het is onduidelijk in hoeverre zij erin geslaagd zijn deze groep te interesseren voor een inclusief culturele identiteit. De CO-professionals proberen inmiddels de tweede generatie, die door onderwijs en werk aansluiting in de samenleving heeft gevonden, ook te laten werken aan inclusief culturele identiteitsvorming, zodat zij culturele bindingen aangaan buiten de eigen gemeenschap. De derde generatie Turkse Nederlanders met een middenklasse positie is meer bij Podium Mozaïek te vinden.

Marmoucha en publieksgroepen

Marmoucha werkt voornamelijk met tweede en derde generatie publieksgroepen.

De grootste groep van het publiek van Marmoucha is afkomstig uit de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders die onderling verdeeld zijn en een zwakke gemeenschap vormen. Dit maakt het moeilijk om overeenkomsten te sluiten omtrent de invulling van burgerschap. De Marokkaans-Nederlandse gemeenschap kent een grote mate van diversiteit en is historisch gezien afkomstig uit een gekoloniseerde gemeenschap, in tegenstelling tot de Turks-Nederlandse gemeenschap die uit het Osmaanse imperium stamt en vaak een sterke nationalistische houding heeft. Het verschil tussen Kulsan en Marmoucha is tevens waarneembaar bij de relatie tussen publiek en organisatie. Het Marmoucha publiek probeert de instelling een positie toe te wijzen als belangenbehartiger. Dit kom ik in mindere mate tegen bij het publiek van Kulsan. Mijn verklaring hiervoor is dat het publiek van Kulsan, ondanks verdeeldheid binnen de Turks Nederlandse gemeenschap, een sterke gemeenschap vormt. Turkse Nederlanders zijn goed georganiseerd en hebben diverse zelforganisaties. De corporatieve aanpak is bij de Turks-Nederlandse gemeenschap sterker ontwikkeld dan bij de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap.

Binnen de gefragmenteerde gemeenschap van de Marokkaanse Nederlanders zijn twee publieksgroepen te onderscheiden. In de ene publieksgroep hebben de meeste mensen een beroepsopleiding gevolgd maar vallen in de categorie van de lage inkomens. Zij doen aan cultuurparticipatie binnen de eigen culturele gelederen. De andere publieksgroep is hoogopgeleid en

heeft een modaal inkomen. Deze publieksgroep bezoekt regelmatig eigen culturele evenementen en in beperkte mate algemene cultuurpodia. Deze hoogopgeleide publieksgroep heeft een sterk sociaal en cultureel kapitaal en wordt regelmatig door CO-professionals van Marmoucha ingezet om mee te denken over de programmering. Het merendeel van deze publieksgroep heeft een inclusief culturele identiteit aangenomen.

Podium Mozaïek en publieksgroepen

Het publiek van Podium Mozaïek heeft een uiteenlopende culturele visie en diverse etnische achtergronden. Ook is er sprake van diverse culturele, religieuze, ideologische en politieke oriëntaties. Ondanks het feit dat de groep niet homogeen is, is er wel sprake van een lichte vorm van onderlinge saamhorigheid. Wat zij gemeen hebben is dat hun grootouders als migrant naar Nederland kwamen. Er is bij het publiek van de instelling vaak sprake van een meervoudige culturele identiteit. Er is een duidelijke ontwikkeling waarneembaar richting een nieuwe middenklasse, zoals ik in mijn onderzoek heb beschreven.

Een deel van deze middenklasse met Turks- en Marokkaans-Nederlandse achtergrond heeft zich ontwikkeld tot stedelijke elite. Deze publiekselite lijkt pluriformiteit te definiëren als open en reflectief, en omarmt culturele inclusiviteit. De CO-professionals van Podium Mozaïek worden door hun publiek gewaardeerd vanwege hun retoriek over de open identiteit. Het publiek heeft een actieve houding bij activiteiten van het podium en neemt soms deel aan de programmaredactie of praat mee over langetermijnplannen.

CO-professionals en het middenklasse publiek

De CO-professionals uit dit onderzoek streven naar burgerschap dat niet exclusief is, maar ruimte biedt aan hun publieksgroepen om mede-eigenaar te zijn van het Nederlanderschap. De CO-professionals van deze drie instellingen zijn zich ervan bewust dat elke generatie op een andere manier met burgerschap omgaat. De eerste generatie is zoekende naar een plek in de samenleving en naar wat burgerschap in Nederland voor hen betekent. De tweede generatie heeft een dubbelzinnige houding ten opzichte van inclusief burgerschap, maar eist wel burgerschap op. De derde generatie die een middenklasse positie bereikt heeft, heeft zich het inclusief culturele burgerschap eigengemaakt. De derde generatie laat zich niet meer indelen in categorieën van migrantenburger of minderheid. De CO-professionals

ondersteunen de derde generatie in haar leefstijl en zijn zich ervan bewust dat deze publieksgroep minder rugdekking heeft vanuit de eigen etnische groep. Hoewel deze publieksgroep een hoge status geniet door het hoge opleidingsniveau en modale inkomen, verkeert zij toch in een kwetsbare positie. Vanuit het dominante assimilatie-debat wordt hun invulling van burgerschap belemmerd door tegenstanders van het inclusief-culturele model. In de literatuur zijn deze tegenstanders vertegenwoordigd in het werk van Van den Brink (2004), Cliteur (2002) en Schnabel (2000). Ik heb hen daar met de term cultuurnationalisten aangeduid. De CO-professionals zijn zich ervan bewust dat de publieksgroep van de derde generatie een eigen cultureel podium nodig heeft om het prille stadium van elitevorming waarin zij zich bevinden te kunnen beschermen en versterken. Dit is een nieuwe trend binnen de podiumkunsten voor Nederlanders met een migratieachtergrond. Deze publieksgroep is in grote mate terug te vinden bij Podium Mozaïek. Het programma-aanbod van het podium is op hen afgestemd. Ik onderscheid een middenklasse groep en een elite, al is het verschil tussen beide niet altijd even scherp te trekken. Beide groepen zijn betrokken in nieuwe vormen van lichte gemeenschapsvorming. Het verschil is dat mensen uit de elite soms als specialist optreden, zij houden een presentatie of zetten hun netwerk in voor de instelling.

Positieverwerving en invulling van burgerschap van de nieuwe elite

Een deel van de nieuwe middenklasse publieksgroep heeft zich ontwikkeld tot een nieuwe elite. Deze elite komt ondanks zijn positieverwerving op twee fronten machtsverhoudingen tegen bij het behoud en de verdere ontwikkeling van hun burgerschap. Het ene front bevindt zich binnen de eigen gemeenschap en de ander aan de toegangspoort tot de dominante samenleving. De CO-professionals proberen deze machtsverhoudingen te doorbreken.

Hoewel deze nieuwe elite de vraag 'bij welke cultuur hoor ik nu echt' allang gepasseerd is, is er wel degelijk een zeker mate van acceptatie nodig binnen zowel de eigen gemeenschap als de dominante samenleving. Zij worstelen met de loyaliteit ten opzichte van het eigen sociale milieu en met de negatieve beeldvorming over hen in de bredere samenleving. In deze situatie proberen de CO-professionals de overlevingskansen en de nieuwe positie van haar publiek veilig te stellen. Er zijn verschillende machtsverhoudingen binnen en buiten de gemeenschappen omtrent burgerschapsvorming werkzaam die een belangrijke rol spelen in de vorming

van groeps- en individuele identiteiten. Ik zie binnen die machtsverhoudingen een bepaalde ruimte ontstaan door positieverwerving van dat deel van de nieuwe middenklasse dat zich tot elite heeft ontwikkeld. Deze ruimte moet gezien worden als de sociale ruimte die de derde generatie binnen en buiten de eigen etnische groep heeft ontwikkeld, ondanks de verwachtingen van de eigen gemeenschap en de tegenwerking vanuit de dominante samenleving die vanuit een nationalistisch burgerschapsbetoog steeds nieuwe voorwaarden aan deze bevolkingsgroep stelt met het oog op sociale en culturele assimilatie. Uiteindelijk streeft de nieuwe elite naar een cultureel en sociaal geaccepteerde identiteit, zowel binnen de eigen gemeenschap als binnen de dominante samenleving. Met cultuurparticipatie wordt door de CO-professionals een ruimte gecreëerd voor deze elite om tot een betekenisvolle culturele zelfarticulatie te komen.

In de veldtheorie van Bourdieu (2000) worden mensen van de nieuwe elite sociale stijgers genoemd. Hij laat met zijn veldtheorie zien dat op elk veld, dat ik in dit onderzoek sociale ruimte noem, tegenstrijdige aanspraken worden gemaakt. Er is verwarring, maar tegelijkertijd is er veel ruimte om op een eigen manier invulling te geven aan een inclusieve culturele identiteit. De publieksgroepen met een Marokkaanse of Turks-Nederlandse achtergrond hebben een culturele identiteit aangenomen die is samengesteld uit onderdelen van verschillende culturen. Deze combinatie van culturen vormt de basis voor hun visie op burgerschap in termen van culturele pluri-formiteit. De problematiek van de dubbele loyaliteit die in het debat over de dubbele nationaliteit aan de orde komt, heb ik niet in het bijzonder bestudeerd voor deze groep. Uit mijn observatie kan ik wel vermelden dat het publiek dat voorstander is van een dubbele nationaliteit, geen relatie legt met een dubbele loyaliteit. Hun betrokkenheid als burger van Nederland staat los van hun betrokkenheid met het land van hun voorouders.

Cultuurnationalisten leggen wel een relatie tussen dubbele nationaliteit en dubbele loyaliteit en zij vinden dat dit laatste sociale en culturele assimilatie belemmert, die zij als voorwaarde beschouwen voor een volledige burgerschapsstatus. Op grond van mijn bevindingen zou ik de vraag willen opwerpen of het behoud van de dubbele loyaliteit of nationaliteit wel leidt tot belemmering van burgerschapsvorming in Nederland. Dit politiek-maatschappelijke debat wordt door de voorstanders van de dubbele nationaliteit niet gerelateerd aan hun betrokkenheid bij Nederland. Voor de publieksgroepen die zich een culturele inclusieve identiteit eigengemaakt hebben, lijkt dit geen tegenstrijdige situatie. In het werk van Çankaya (2020) wordt

over een combinatie van loyaliteit en een flexibele omgang met identiteiten gesproken. Volgens hem zijn onze identiteiten ontstaan door sociale en culturele ontmoetingen en het uitwisselen van ervaringen. Dit bespreek ik in mijn casestudies wanneer ik het heb over de identiteitsconstructie van de publieksgroepen. Deze bevat de Nederlandse identiteit, maar ook verbondenheid met het land van hun (voor)ouders. Hierbij zie ik een consistentie in de samenstelling van de identiteitsconstructie. Deze consistentie is terug te vinden bij de middenklasse publieksgroepen die cultureel burgerschap inclusief invullen. De CO-professionals werken aan positieverwerving van deze cultureel inclusieve identiteit van hun publiek.

De CO-professionals stimuleren hun publiek om lichte gemeenschappen te vormen en willen tegelijkertijd verschillende opvattingen over burgerschap zichtbaar maken. Op die manier willen zij het maatschappelijk debat aanmoedigen. Cultuur en kunst staan in het teken van reflectie, betekenis en zingeving. De CO-professionals stellen programma's op met het doel te prikkelen of te verrijken; zij stimuleren sociale cohesie, werken aan *empowering* op het terrein van identiteitsbeleving en ontwikkelen een kritisch bewustzijn bij hun publiek. Zij moedigen daarbij het publiek ook aan om relaties aan te gaan met mensen van andere culturele achtergronden. Het werkveld van deze CO-professionals kent weinig routine en de veranderende omgeving dwingt hen om, wanneer het er op aankomt, telkens mee te bewegen. Flexibiliteit en aanpassingsvermogen zijn dus belangrijke beroepsmatige eigenschappen voor de CO-professionals. Daarbij probeert de CO-professional voortdurend uit de verschillende programmatische mogelijkheden een selectie te maken die bij de leefcultuur van hun publiek past.

Het elite publiek zelf bevindt zich evenzeer in een bewegelijke omgeving waarin zij een steeds veranderende positie innemen. Er is sprake van een overgang van de ene naar de andere klasse. Dit gaat gepaard met de ontwikkeling van een nieuwe culturele habitus, die echter nog niet is afgebakend. Het elite publiek bevindt zich in een pril stadium van de vorming van een culturele habitus en heeft tijd nodig om een eigen geschiedenis te ontwikkelen. In tegenstelling tot de witte Nederlandse dominante culturele elite die een aantal afgebakende kenmerken heeft, verkeert de migranten elite nog in de aanloopfase van de vorming van een eigen nieuwe cultuur.

CO-professionals bewaken nieuwe leefstijl en burgerschapszin

Op grond van diverse observaties tijdens de casestudies zie ik dat de CO-professionals het publiek stimuleren om voor behoud van de eigen positie

en leefstijl een alliantie met de stedelijke, autochtone middenklasse te zoeken. Door het verlaten van de eigen zware gemeenschap moet dit publiek grote stappen ondernemen om aansluiting te vinden bij een nieuwe gemeenschap. De CO-professionals proberen door middel van cultuurparticipatie een ruimte te ontwikkelen waarin het publiek lichte gemeenschappen kunnen vormen en allianties aangaan. In dat opzicht kan cultuurparticipatie opgevat worden als een ruimte waarin de CO-professionals nieuwe leefstijlen stimuleren, maar ook bewaken. Door deze positie wordt de nieuwe leefstijl van de lichte gemeenschap versterkt. Vervolgens vragen de CO-professionals het 'lichte gemeenschap'-publiek om contact te maken met het publiek dat (nog) in een zware gemeenschap leeft. Dit contact maken dat plaatsvindt tijdens feesten en concerten, kan leiden tot nieuwe netwerken.

Kenmerk van het lichte gemeenschapspubliek is het afnemend geloof in zware ideologieën of religieuze overtuigingen. Dit neemt niet weg dat de mensen behorende tot deze publieksgroepen nog niet verlost zijn van hun positie binnen en relatie met de zware gemeenschap waar zij uit komen. Ze moeten aan burgerschapsvorming werken omdat ze hun oude manier van burgerschap hebben verlaten. Deze publieksgroep ziet zich genoodzaakt om voor behoud van hun leefstijl nieuwe vormen van sociale en culturele verbondenheid met Nederland te ontwikkelen. Daarbij zijn de CO-professionals zich ervan bewust dat het aangaan van binding zal leiden tot beter behoud van de nieuwe positie die de middenklasse elite heeft ontwikkeld. Zo stimuleren zij het publiek om cultureel burgerschap gezamenlijk in te vullen. Daarmee verschuift de burgerschapsvorming van een etnisch vraagstuk naar een vraagstuk van algemeen maatschappelijk belang. De publieksgroepen worden medeverantwoordelijk, maar ook mede-eigenaar van culturele burgerschapsvorming. De CO-professionals vertrouwen erop dat een reflectieve houding zal leiden tot nieuwe gemeenschapsvorming. De praktijk lijkt hen gelijk te geven: de onderlinge relatie tussen de derde generatie publieksgroepen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond is levendig, maar berust niet op sterke, onderlinge religieuze of cultuurhistorische banden of op nationalisme.

Deze observaties sluiten aan bij wat Bourdieu (2000) in zijn veldtheorie over sociale stijgers met het begrip 'distinctie en betrokkenheid' aanduidt. Doordat zij hun eigen emancipatieproces en leefstijl bewaken, lopen sociale stijgers het gevaar uit de gemeenschap te worden gezet. Het nieuwe elite publiek heeft afstand genomen van een bepaalde leefstijl van de eigen gemeenschap en door het uitproberen van nieuwe vormen van betrokkenheid

probeert zij optimaal in de samenleving te participeren. Dit is terug te vinden in de hoge mate van sociale en culturele participatie. Die betrokkenheid betreffen vaak publieke zaken als vakbondsactiviteiten, mensenrechten, de verdediging van gelijke kansen op de arbeidsmarkt en toegang tot onderwijs. Daarnaast zijn er ook steeds meer mensen met een Turks- of Marokkaans-Nederlandse afkomst die als professionals werkzaam zijn in de medische of financiële sector. Door het veranderen van distinctie en betrokkenheid van een etnisch belang naar een algemeen belang, ontstaat een nieuwe behoefte aan sociale en culturele verbanden. Daarmee vindt ook een nieuwe vorm van reflectie plaats. In het onderzoek van Beck, Giddens en Scott Lash (2007) over nieuwe vormen van culturele identiteit wordt geconcludeerd dat het aannemen van een nieuwe culturele identiteit om een hoge mate van reflectie vraagt. Hoe meer reflectieve identiteiten een individu heeft, des te meer deze in staat zal zijn om een betere maatschappelijke positie te verwerven. Deze onderzoekers geven in hun analyse aan dat groepsverbanden weliswaar niet verdwijnen, maar sterk wisselen van samenstelling. Dit is terug te vinden bij Turkse en Marokkaanse Nederlanders met nieuwe leefstijlen die lichte gemeenschappen vormen.

De culturele referentiekaders van deze publieksgroep bestaat uit een combinatie van de etnische achtergrond met een typisch stedelijke middenklasse gedrag en dus met een verscheidenheid aan culturele habitus. Cultureel burgerschap wordt hierdoor een verzameling van culturele identiteiten met verschillende invalshoeken die onderdeel vormen van de Nederlandse cultuur.

Er zijn, zoals Bourdieu (2000) in zijn veldtheorie beweert, verschillende sociale en culturele krachtvelden werkzaam binnen elke sociale ruimte. Daar moeten de sociale stijgers zich toe verhouden. Uit de gegevens van mijn onderzoek komen sterke indicaties naar voren dat het proces van elitevorming op een kruispunt van drie velden ligt: ten eerste de manier waarop cultureel burgerschap door Turkse en Marokkaanse Nederlanders wordt ingevuld; ten tweede de manier waarop de minderhedenpolitiek door de overheid wordt ingevuld en ten slotte de manier waarop de nieuwe elite op een eigen manier invulling probeert te geven aan zijn positie. De CO-professional speelt hierbij een ondersteunende rol. Hun werk past goed in de veldtheorie van Bourdieu over sociale ruimte. Deze ruimte is in dit onderzoek de context waarin aan cultuurparticipatie wordt gewerkt. Naast een groeiende toename van sociale mobiliteit van een middenklasse publiek vindt ook een toename van culturele profilering plaats. Mijn veronderstelling is dat deze ontwikkeling zal worden voortgezet in de grootstedelijke regio's.

Het middenklasse publiek vormt bij Marmoucha en Kulsan niet de meerderheid, maar bij Podium Mozaïek wel. In vergelijking met het publiek van Kulsan en Marmoucha wordt het merendeel van het publiek van het Podium gekenmerkt door een 'lichte gemeenschap'. Podium Mozaïek wijst de cultureel hiërarchische benadering van hoge of lage cultuur af. Naar mijn inzicht gaat ook het publiek van het podium op subtiële wijze om met onderlinge culturele machtsverhoudingen. Hierbij is wel van belang dat dit publiek een eigen podium heeft en daarmee een onderdeel vormt van de podiumkunsten waarin hun culturele uitingen een plaats krijgen.

Probleem van de CO-professionals met niet-sociale stijgers

Niet alle jongeren afkomstig van de derde generatie behoren tot of bewegen naar de middenklasse, een deel valt in de categorie van vroegtijdige schoolverlaters en heeft weinig perspectief op de arbeidsmarkt. Van die groep is een groot deel geneigd om een cultureel exclusieve identiteit aan te nemen. Het is moeilijker voor de CO-professionals om de niet-sociale stijgers te interesseren voor cultuurparticipatie. De groep die door hen wel is bereikt neemt afstand van de niet-sociale stijgers en deze afstand is ook herkenbaar in hun houding. Hoewel de CO-professionals zich dus voornamelijk richten op de meer actieve publieksgroepen, proberen zij de niet-sociale stijgers toch mee te krijgen. Daarbij zijn zij in vergelijking met de beginjaren minder succesvol. De CO-professionals anticiperen in de praktijk op de golflengte van hun reeds verworven publiek dat een opleiding heeft genoten en/of een positie op de arbeidsmarkt heeft.

De niet-sociale stijgers werpen in sommige opzichten hindernissen op voor de drie instellingen, maar vormen ook voor de middenklasse, in het bijzonder de middenklasse elite, een probleem. Die laatste groep wil zich emanciperen, maar voelt zich daarbij belemmerd door de traditionele krachten in de Turkse en Marokkaanse Nederlandse gemeenschappen. Kritiek op de gemeenschap van binnenuit wordt als nestbevuiling ervaren, zoals bijvoorbeeld de reacties op de roman *Ik ga leven* van Lale Gül (2021) laten zien. Zoals eerder gezegd, vormen vroegtijdige schoolverlating en werkloosheid onder de niet-sociale stijgers voor de CO-professionals obstakels om aan burgerschapsvorming te werken. De niet-sociale stijgers wijzen de nieuwe leefstijlen van de middenklasse soms af.

Deze publieksgroep wordt in deze casestudie gezien als een groep die door de CO-professionals wordt gestimuleerd om aan sociale cohesie te werken, maar uit de praktijk van de instellingen blijkt dat de meeste aandacht naar

het middenklasse publiek gaat. Dit is in mindere mate te zien bij Marmoucha en Kulsan, maar duidelijk zichtbaar bij Podium Mozaïek, waar de meerderheid van het publiek uit sociale stijgers bestaat. Het podium heeft in samenwerking met het eigen publiek activiteiten voor de lange termijn ontwikkeld en heeft daardoor de zekerheid dat er publiek op deze activiteiten afkomt. Het nieuwe publiek met een lage cultuurparticipatie vraagt om een andere aanpak, terwijl ook het huidige middenklasse publiek bescherming van de CO-professionals nodig heeft in hun streven naar lichte gemeenschappen en emancipatie. De vraag is of het Podium de capaciteiten heeft om maatschappelijk relevant te zijn voor de niet-sociale stijgers. Zou er voor deze groep wellicht een nieuwe instelling opgezet moeten worden op basis van de opgebouwde ervaring van de CO-professionals?

Hoewel Podium Mozaïek, Marmoucha en Kulsan proberen een divers publiek te bereiken, blijft dit een lastige opdracht. Uit dit onderzoek blijkt dat de drie instellingen meer aandacht besteden aan publieksgroepen die in de loop van tijd samen met hen zijn opgetrokken. Met de succeservaringen van de CO-professionals kan door beleidsmakers, in overleg met de CO-professionals, opnieuw gekeken worden naar een mogelijke aanpak voor burgerschapsvorming onder de niet-sociale stijgers.

CO-professionals en hun toekomstig publiek

De vraag is hoelang de middenklasse publieksgroep de CO-professionals nog nodig zal hebben. Op deze vraag bestaat geen eenduidig antwoord. Uit de resultaten van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat zolang de positie van publieksgroepen van Turkse en Marokkaanse Nederlanders binnen de maatschappelijke verhoudingen als problematisch gezien worden, zij hinder zullen ondervinden in het zich eigen maken van burgerschap. Zolang dit publiek blootgesteld blijft aan het risico dat hun burgerschap niet erkend wordt blijft de rol van CO-professionals van groot belang. Zij komen op voor de rechten van hun publiek.

De resultaten van dit onderzoek wijzen er bovendien sterk op dat de middenklasse publieksgroepen van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders behoefte zullen blijven houden aan ondersteuning bij hun burgerschapsvorming. Ongeacht hun successen op de arbeidsmarkt en hun hoge opleidingen ondervinden zij in de samenleving tegenwerking door de hernieuwde aandacht voor de exclusieve burgerschapsbenadering. Naar mijn inzicht geldt dit ook voor niet-sociale stijgers die zich verzetten tegen de positie van deze nieuwe middenklasse. De CO-professionals kunnen nog veel betekenen

voor de sociaal mobiele Turkse en Marokkaanse Nederlanders, maar net zo goed voor de niet-sociaal mobiele groepen. Zij zijn in staat geweest een aanzienlijke bijdrage te leveren aan de burgerschapsvorming van hun publieks-groepen, maar dit betekent niet dat de problematiek rond burgerschaps-vorming van Turkse en Marokkaanse Nederlanders is opgelost.

Voor cultuurnationalisten zijn sociale en culturele assimilatie voorwaar-de voor migranten om burgerschap te mogen verwerven. Daarbij gebrui-ken zij de culturele hegemonie van de meerderheid als machtsmiddel en belemmeren op die manier volwaardige deelname aan cultureel en sociaal burgerschap door migranten met een cultureel inclusieve identiteit. Dit sluit aan bij de analyse van Levitas (1996), Bredewold, Duyvendak, Kampen, Tonkens en Verplanke (2018), die stellen dat cultuurnationalisten steeds met nieuwe voorwaarden komen om migranten de toegang tot sociale en culturele voorzieningen te ontfemen. Daarmee stellen zij de erkenning van volledig burgerschap voor migrantengroepen voortdurend uit. Dit vormt een probleem voor de CO-professionals die de middenklasse bij wil-len staan in hun burgerschapsvorming, maar ook voor hen die met nieuwe migrantengroepen willen werken aan het ontwikkelen van burgerschap. Tevens betekent dit dat er behoefte zal blijven aan het werk van de CO-professionals.

Ook door de continuïteit van migratiestromen blijft de vraag naar bur-gerschapsvorming bestaan. Daarbij kunnen CO-professionals ingezet worden. De huidige migratiestroom bestaat uit kennis-, arbeids-, studie-, gezins- en asielmigranten. De diverse soorten migranten zullen bijdragen aan vele verschillende vormen van cultureel burgerschap waarin zingeving-s-vraagstukken, nieuwe vormen van onderlinge solidariteit en sociale cohesie een rol zullen spelen. Het cultuurbeleid kan dit proces begeleiden door zo effectief mogelijk te anticiperen op een toenemende culturele pluriformi-teit. Hierdoor kunnen culturele en sociale spanningen in de samenleving voorkomen worden. De cultuursector kan in samenwerking met de CO-professionals werken aan de ontwikkeling van cultureel burgerschap.

Met deze inzichten kunnen de opleidingen van de agogische studies inspelen op maatschappelijke veranderingen waarmee de studenten van de agogische opleidingen na hun studie te maken krijgen. Goed uitgeruste professionals met de juiste beroepscompetenties kunnen een aanzienlijk verschil maken door effectieve begeleiding van burgerschapsvorming.

Reflectie op het burgerschapsparadigma

De opkomst van het concept cultureel burgerschap in de sociale wetenschap dateert uit de jaren negentig. De meeste literatuur daarover is afkomstig van sociologen uit Engelstalige landen zoals Canada (Will Kymlicka 1995), Australië, (Turner 2000) en Engeland (Stevenson 2001; 2003). Deze literatuur is in beperkte mate doorgedrongen tot de Nederlandstalige sociale wetenschappen. Er zijn wel sporen van het concept cultureel burgerschap terug te vinden in het maatschappelijke debat over pluriformiteit en in het werkveld van de agogiek, maar nauwelijks in de agogische literatuur. Wil cultureel burgerschap een volwaardige plek krijgen, dan zal er eerst een paradigmaverandering plaats moeten vinden in het denken over agogiek. Uit dit onderzoek blijkt dat de CO-professionals pionieren met het concept cultureel burgerschap en daarmee de sociale wetenschappen en in het bijzonder de agogische studies een stap voor zijn. In de praktijk is de verschuiving dus al gaande, maar aan de opleidingen en in de theorie is nog sprake van een achterstand.

Mijn verwachting is dat het gebruik van het concept cultureel burgerschap in de praktijk uiteindelijk zal leiden tot een waarneembare paradigmaverschuiving in de studie van burgerschap en daarmee ook binnen het agogische denken. Hieronder zal ik op basis van mijn uit het agogische werkveld afkomstige gegevens en met behulp van literatuur over burgerschap de paradigmawisseling rond burgerschap aan de hand van vier thema's analyseren:

- verschuiving van sociaal burgerschap naar cultureel burgerschap,
- dynamische solidariteit in plaats van organische solidariteit,
- meer aandacht voor burgerschapsrechten,
- bijdragen aan sociale stabiliteit.

Verschuiving van sociaal burgerschap naar cultureel burgerschap

Er is sinds enkele jaren sprake van een verschuiving binnen het paradigma te zien binnen het debat over burgerschap: in plaats van sociaal burgerschap wordt steeds vaker gesproken over cultureel burgerschap. Er is sprake van een verandering in de manier van kijken naar burgerschap. In het werkveld van de CO-professionals wordt echter al langer met het concept cultureel burgerschap gewerkt. Het werd al in de jaren negentig ontwikkeld, maar drong niet door tot de agogen. Hoewel de dominante sociaaleconomische of juridische benadering van het concept burgerschap in de jaren negentig

in de sociologische literatuur werd bekritiseerd, leidde dit niet tot een fundamentele verandering in de benadering ervan. Intussen vond er in de praktijk van cultuurparticipatie door de inzet van CO-professionals een accentverschuiving plaats van sociaal naar cultureel burgerschap.

De verschuiving van sociaal naar cultureel burgerschap is ook herkenbaar in de drastische afname van de corporatieve benadering, die als doel had migrantengroepen in de samenleving te laten participeren en hun de ervaring van volledig burgerschap te geven. De sociaaleconomische en juridische benaderingen van burgerschap besteden nauwelijks aandacht aan culturele identiteiten en zijn daardoor minder in staat deze identiteiten te analyseren. Cultureel burgerschap betreft zingevingsvraagstukken, culturele inclusieve identiteiten en lichte gemeenschapsvorming. In het debat over culturele pluriformiteit wordt bovendien aandacht besteed aan cultureel dynamische solidariteit. Door de ontwikkeling van nieuwe theorieën rond cultureel burgerschap kan er in de agogische wetenschap meer inzicht groeien in culturele identiteiten, iets dat wat met het concept sociaal burgerschap niet mogelijk is. Het dominante sociaalwetenschappelijke debat blijft zich echter vooralsnog op sociaal burgerschap richten, terwijl uit dit onderzoek blijkt dat cultureel burgerschap inmiddels het belangrijkste concept van burgerschap is in de werkpraktijk van CO-professionals. De vraag is, hoe de agogische wetenschap deze achterstand in kan halen.

Het nieuwe concept van cultureel burgerschap is ontstaan door de ook in dit onderzoek geconstateerde strijd tussen elkaar beconcurrerende paradigma's. Vanaf de jaren negentig werd de paradigmawisseling in de sociologische literatuur wel waargenomen. Een van de verklaringen hiervoor was dat door een toename van culturele pluriformiteit, sociaal burgerschap niet voldoende toegerust bleek om culturele inclusieve identiteiten te begrijpen. In dit onderzoek kom ik dit probleem rond sociaal burgerschap inderdaad tegen, met name als het gaat om cultuurparticipatie. Uit mijn analyse van deze praktijk van cultuurparticipatie is gebleken dat de CO-professionals in hun werk meer vanuit cultureel dan vanuit sociaal burgerschap werken. Omdat deze ontwikkeling in het agogische onderzoek niet is verwerkt, is er een hiaat ontstaan in de agogische wetenschap. Zoals Thomas Kuhn (2012) beschrijft, is een paradigmawisseling het resultaat van een strijd tussen verschillende dominante wetenschappelijke stromingen. Hier hebben wij het niet zozeer over een paradigmawisseling maar over een verschuiving binnen het paradigma. De vraag is of aanhangers van sociaal burgerschap bereid zullen zijn ruimte te geven aan de nieuwe culturele benadering van het concept burgerschap. Als wij het debat over culturele burgerschapsvorming

breder trekken dan de bevindingen van dit onderzoek, is de vraag: zal cultureel burgerschap zijn toegang vinden tot de sociale wetenschap in Nederland, nu de culturele pluriformiteit steeds verder toeneemt?

De culturele benadering van burgerschap roept de vraag op hoe mensen met verschillende culturele achtergronden een culturele en sociale gemeenschap kunnen vormen. Wat zou de rol van een CO-professional daarbij kunnen zijn?⁴⁷ Door een sterke toename van culturele pluriformiteit worden bindende factoren binnen gemeenschappen op de proef gesteld, zoals Putnam (2000; 2007) in zijn werk analyseert. Hij is van mening dat het verenigingsleven een oplossing biedt. In het geval van de CO-professionals wordt aan nieuwe vormen van gemeenschapsvorming gewerkt met een inclusief culturele identiteit, niet binnen het verenigingsleven maar binnen culturele instellingen.

Samengevat, met de analyse van de verschuiving van sociaal naar cultureel burgerschap laat ik zien dat een belangrijk aspect van die verschuiving binnen het paradigma heeft plaatsgevonden. In de culturele benadering van burgerschap wordt afstand genomen van de cultureel homogene organische visie. Een van de belangrijkste gevolgen hiervan is dat de dynamische culturele pluriformiteit in het centrum van het sociale burgerschapsparadigma komt te staan.

Dynamische solidariteit in plaats van organische solidariteit

Een tweede aspect dat van belang is in deze paradigmaverschuiving is dat het begrip dynamische solidariteit de plaats inneemt van de tot nu toe gebruikelijke organische solidariteit. In dit onderzoek geef ik aan dat corporatieve organisaties (het verenigingsleven) hebben plaatsgemaakt voor ontmoetingsruimten die cultuurparticipatie bieden. Op deze plekken worden mogelijkheden geboden om aan gemeenschapsvorming te werken ter bevordering van het eigen burgerschap. Door beleidskeuzes van de overheid richtte het sociale werk zich vanaf de jaren negentig minder op de emancipatie van groepen. Groepsgerichte emancipatie kan ten koste gaan van de emancipatie van mensen in zwakkere posities binnen de corporatieve migrantenzelforganisaties, zoals vrouwen en homoseksuelen, die zich juist willen bevrijden van de groepsdwang van gezin, familie, religie, gemeenschap en bepaalde politieke voorkeuren. Door de toenemende differentiatie binnen migrantengemeenschappen en de toegenomen aandacht voor culturele

⁴⁷ Deze vraag wordt bij het thema dynamische solidariteit behandeld.

diversiteit in het algemeen, werd steeds minder belang gehecht aan corporatieve instellingen. In het werkveld van de CO-professionals werd cultureel burgerschap gezien als een antwoord op deze ontwikkeling. De behoefte aan nieuwe wegen bevorderde vervolgens de onderlinge binding en toonde de noodzaak van het ontwikkelen van gedeelde normen en waarden.

We zien hier een ontwikkeling die lijkt op wat Émile Durkheim (1984) over de opkomende industrialisatie schrijft. In zijn onderzoek over sociale cohesie en onderlinge solidariteit stelt hij dat de opkomst van de industrialisatie in de achttiende en negentiende eeuw de maatschappelijke samenhang dreigt te ondermijnen. Professionals van corporatieve instellingen hebben wat hem betreft een belangrijke rol bij het tegengaan van het zo ontstane sociaal isolement. Hij sprak over een beweging van een 'mechanische naar een organische solidariteit': eeuwenlang was solidariteit gebaseerd op de homogeniteit van waarden en normen binnen kleinschalige gemeenschappen. Deze situatie wordt met 'mechanische solidariteit' aangeduid. Met de industrialisatie en de voortgaande arbeidsdeling worden mensen voor de voorziening van hun behoeften steeds meer afhankelijk van mensen uit verschillende sociale klassen. Binnen die meer heterogeen geworden samenleving ontstaat een nieuw type binding dat meer op onderlinge afhankelijkheid is gebaseerd dan op homogeniteit in waarden, de zogenaamde 'organische solidariteit'. In de huidige tijd is die onderlinge afhankelijkheid niet minder geworden, maar culturele referentiekaders zijn wel steeds diverser. Er is sprake van een verschuiving naar pluriforme gemeenschappen. Deze situatie noem ik in dit onderzoek 'dynamische solidariteit'.

Durkheims zorg was dat de overgang van een agrarische samenleving naar een industrieel leven zou leiden tot 'anomie', een situatie waarin mensen niet langer de collectieve waarden van de gemeenschap delen en zich niet langer laten leiden door maatschappelijk overstijgende normen. Hierover zegt hij:

A nation cannot be maintained unless, between the state and individuals, a whole range of secondary groups are interposed. These must be close enough to the individual to attract him strongly to their activities and, in so doing, to absorb him into the mainstream of social life.
(1984, p. 54)

Durkheims oplossing is dat corporatieve organisaties van beroepsgenoten, zowel werkgevers als werknemers, dragers kunnen zijn van een nieuw 'wij-gevoel'. Hierdoor zou in de samenleving als geheel een nieuwe morele orde ontstaan en zou 'anomie' verdwijnen. Durkheim zocht in zijn tijd

de oplossing hiervoor in corporatieve groepen of zoals Douwe van Houten (2006) zegt: "Durkheim ziet corporaties (beroepsgroepen) als de hoeksteen van de samenleving en bepleit een maatschappij die een hecht systeem van nationale corporaties vormt." (p.6) Durkheim verwijst met een 'organische solidariteit' naar sociale interactie die een collectieve co-existentie vormt in de gehele samenleving. Individuele eigenschappen zijn hierbij minder van belang.

In mijn onderzoek vindt co-existentie in een bewegelijke omgeving plaats waarin rekening wordt gehouden met een cultureel inclusieve identiteit. Daarbij is sprake van dynamische processen die niet per definitie leiden tot een, in de woorden van Durkheim, homogeen cultureel orgaan. Daarom lijkt mij de term 'cultureel en sociaal dynamische, onderlinge solidariteit' in de cultureel pluriforme samenleving dichter bij de beleavingswereld van mensen te staan dan de heteronome denkbeelden die we bij cultuurnationalisten tegenkomen. De CO-professionals dragen door middel van cultuurparticipatie aan onderlinge solidariteit en verbondenheid bij, waarbij sociale cohesie en lichte gemeenschapsvorming een belangrijke rol spelen.

In dit onderzoek wordt burgerschapsvorming door middel van cultuurparticipatie gezien als het domein van informele burgerschapsvorming, iets dat moeilijk door de staat binnen bepaalde beleidskaders of door maatschappelijke instituties gekanaliseerd kan worden. De aard van cultureel burgerschap door middel van cultuurparticipatie raakt aan zingevingsvraagstukken die niet makkelijk van buitenaf te beïnvloeden zijn. Dit neemt niet weg dat de CO-professionals en de politiek met het investeren in cultuurparticipatie hun best doen om bij het publiek op de een of andere manier een onderlinge binding te ontwikkelen teneinde sociale cohesie te bevorderen. Maar hoe deze vormen van culturele en sociale binding ontwikkeld worden, hangt telkens af van maatschappelijke verhoudingen en van werkzame krachten waar de CO-professionals en de overheid weinig grip op hebben.

Daarom blijft het de vraag voor de handelende CO-professionals hoe zij op de ontwikkeling van hun publiek kunnen anticiperen en welke mogelijkheden zij zien om culturele interventies te plegen of nieuwe ontwikkelingen te stimuleren. De wijze waarop zij hun werkzaamheden afstemmen op het publiek en op de beleidsvoorwaarden moet volgens dit onderzoek meer worden gezocht in de dynamische en veranderlijke verhoudingen dan in dichtgetimmerde definities van beleid, theorie of meningen van het publiek. Dit valt af te lezen aan de cultuurparticipatiepraktijken waar de CO-professionals direct mee te maken hebben.

Kort gezegd: cultureel dynamische solidariteit past beter bij de levendige en veranderlijke culturele pluriformiteit van de huidige culturele leefwereld van de publieksgroepen van de CO-professionals dan organische solidariteit. Te midden van de huidige culturele pluriformiteit leggen de CO-professionals vanuit het concept cultureel burgerschap meer nadruk op nieuwe onderlinge vormen van dynamische solidariteit dan op een homogene organische solidariteit. De veranderende verhoudingen en snel wisselende maatschappelijke posities van individuen en sociale groepen met betrekking tot hun inclusieve burgerschapsvorming laten zien dat het dominante paradigma van sociaal burgerschap niet voldoende toegerust is voor de analyse van deze bewegelijke omgeving. Daarom is het van belang dat het concept cultureel burgerschap binnen het dominante paradigma van de sociale wetenschappen en de agogiek met betrekking tot burgerschap een gelijkwaardige plaats krijgt naast sociaal burgerschap, of zelfs meer naar het centrum ervan beweegt.

Meer aandacht voor burgerschapsrechten

We kunnen constateren dat het thema rechtvaardigheid een steeds belangrijkere plaats inneemt in het burgerschapsdebat. Ook hier is sprake van een verschuiving. Doordat de cultuurnationalistische benadering van het concept burgerschap steeds dominanter wordt, loopt het publiek van de CO-professionals het gevaar dat hun culturele burgerschapsrechten worden aangetast. De CO-professionals hebben te maken met burgerrechten die onderdeel van burgerschapsvorming zijn geworden. Door de toenemende culturele pluriformiteit is bovendien de definitie van burgerrechten complexer geworden. De CO-professionals hebben in hun werk te maken met deze complexiteit.

Uit de casestudies blijkt dat zij hun publiek stimuleren om gezamenlijk invulling te geven aan hun burgerschapsrechten. Het hebben van een inclusief culturele identiteit en het deel uitmaken van een lichte gemeenschap, wordt door de CO-professionals gezien als een levensstijl. Het assimilatiebeleid daarentegen wordt door hen gezien als een aantasting van culturele burgerrechten. Door culturele rechten te betrekken bij het proces van burgerschapsvorming krijgt het concept cultureel burgerschap onvermijdelijk een politieke lading. Door het burgerrecht op te eisen wordt de machtspositie van de meerderheidscultuur doorbroken en ruimte geschapen voor minderheidsculturen.

Een voorbeeld uit de praktijk van de CO-professionals is hun omgang met het concept 'cultureel ondernemerschap'. De CO-professionals vinden dat het publiek niet tot klant gereduceerd mag worden en zien hun werk als het behartigen van het maatschappelijke belang. Zij willen dat de overheid daarbij haar verantwoordelijkheid neemt en gemeenschapsgeld voor kwetsbare burgers beschikbaar stelt. Het gaat hier over het recht om aanspraak te kunnen maken op gemeenschapsgeld. De behartiging van het algemeen belang staat hierbij centraal.

Het thema burgerschapsrechten speelt een steeds belangrijkere rol in de literatuur als het gaat om het betrekken van sociale groepen met een migratieachtergrond bij burgerschapsvorming. Twee punten zijn hier in het bijzonder van belang.

Ten eerste de relatie tussen de toegenomen pluriformiteit en het vervaagen van overstijgende normen en waarden. Grote onderlinge verschillen tussen mensen en groepen leiden ertoe dat mensen zichzelf niet meer in de ander herkennen. Daarom is het in een pluriforme samenleving voor burgers ingewikkeld geworden om zich solidair op te stellen ten opzichte van mensen die zij niet kennen. Door de toename van pluriformiteit kan er op de korte termijn, zoals Putnam (2000; 2007) schrijft, een afname in sociale cohesie plaatsvinden. Deze ontwikkeling heeft volgens Rawls (1999) geleid tot een nieuwe theorie over rechtvaardigheid en tot het onderzoeken van nieuwe vormen van solidariteitsmechanismen in de samenleving en hoe deze kunnen blijven functioneren. Culturele normen kunnen niet langer worden ingevuld met een universalistische cultuur of met een nationaal dominante cultuur van één gemeenschap. Wil een samenleving gelijke kansen en gelijke behandeling ook in de toekomst kunnen waarborgen, dan moeten de culturele verschillen in elk geval gedeeltelijk opzij gezet worden. Anders wordt het onmogelijk gezamenlijke spelregels op te stellen.

Het tweede belangrijke punt met betrekking tot het thema burgerrechten binnen de agogische studies betreft de afname van de verzorgingsstaat. De bestaanszekerheid van kwetsbare sociale groepen is hierdoor drastisch verminderd, met een toename van sociale ongelijkheid tot gevolg. Politicologe Van Pelt en agoog Spierts (2019) analyseren hoe het komt dat binnen de agogische studies de roep om politiserend werk onder sociaal en cultureel werkers die actief zijn op het terrein van burgerrechten en rechtvaardigheid is toegenomen. Beiden zien deze ontwikkelingen als een direct gevolg van neoliberale politieke verhoudingen. Ook in het werk van de CO-professionals wordt over culturele burgerrechten gesproken; zij wijzen het assimilatiebeleid als onrechtvaardig af.

Alles bij elkaar nemen burgerrechten en burgerschapsrechten in het werk van de CO-professionals een belangrijke plaats in. Hun maatschappelijke en politieke context is daarmee niet langer impliciet, maar heeft een expliciete rol. Bij de beroepscompetenties kwam dit aan de orde als het domein van profilering. De CO-professionals reflecteren op zaken die zij niet rechtvaardig vinden, maar geven niet aan wat burgerschapsrechten precies zouden moeten inhouden. Wel ondersteunen zij hun publiek om daarover tot een visie te komen.

Bijdragen aan sociale stabiliteit

Het laatste thema dat bijdraagt aan de verschuiving in het heersende paradigma in de studie van burgerschap is de sociale stabiliserende functie van de CO-professionals. Dit sluit aan bij Durkheims (1984) visie van 'de professionals als hoeksteen van de samenleving'. Het roept het beeld op van CO-professionals die als beroepsgroep met een morele opgave balanceren tussen staat en publiek en tussen de daarmee gepaarde visies op burgerrechten. Gezien die positie is het van groot belang dat de CO-professional onafhankelijk van de staat kan opereren. De nieuwe ontwikkelingen met betrekking tot cultureel burgerschap hebben een grote impact gehad op de beroepshandelingen in het agogische werkveld.

De CO-professionals van dit onderzoek kunnen worden getypeerd als professionals die het gedrag op het terrein van de culturele omgangsvormen proberen te reguleren, culturele burgerrechten bewaken en de veranderende, tijdelijke nieuwe civiele moraal ondersteunen. Met andere woorden: de CO-professionals zorgen voor evenwicht in de samenleving. Zij zorgen in dit domein voor evenwicht tussen sociale en culturele krachten. Door het publiek cultureel te laten participeren ondersteunen de CO-professionals het publiek bij zingeavings- en burgerschapsvraagstukken.

Deze zoektocht kan leiden tot nieuwe, tijdelijke, maar overstijgende culturele en sociale normen. Putnam (2000) spreekt hierbij over *bonding* en *bridging*. Gowricharn, Postma, en Trienekens (2012) hebben het over gedeelde culturele en sociale normen en waarden. Rawls (1999) spreekt over een tijdelijke onderlinge solidariteit die telkens een andere vorm aanneemt. Overstijgende culturele en sociale normen hebben kortom een beperkte houdbaarheidsdatum; een permanent publieksdebat over deze normen is daarom noodzakelijk.

Gevolgen van de paradigmaverschuiving voor de praktijk

De CO-professionals werken in de praktijk op een participatieve manier aan culturele burgerschapsvorming. Uit het werkveld van de CO-professionals blijkt dat praktische oplossingen zijn gevonden om uit de impasse in het burgerschapsdebat te komen. Met het concept cultureel burgerschap kunnen de CO-professionals aansluiten bij de leefcultuur van hun publiek. Als ze vanuit het begrip sociaal burgerschap zouden blijven werken, zou dit niet mogelijk zijn geweest. Deze paradigmaverschuiving roept de vraag op hoe wij een gemeenschappelijk cultureel burgerschap kunnen definiëren. Dit kunnen wij niet doen door culturele waarden vast te leggen, normen te stellen en regels te maken, zoals Arendt (1998; 2020) aangeeft. We kunnen zo'n definitie wel ontwikkelen door openlijk met elkaar van mening te verschillen en vanuit de pluriformiteit te zoeken naar wat gemeenschappelijk van betekenis kan zijn: kortom, een reflexief cultureel burgerschap dat telkens in alle tijdelijkheid wordt gedefinieerd. Deze invalshoek is ontstaan door het onderzoeken van culturele pluriformiteit als een gegeven en niet vanuit een ideologische positie als voorstander of tegenstander.

Het concept cultureel burgerschap maakt het mogelijk om op een praktische manier naar sociale en culturele onderwerpen te kijken en waar mogelijk tot passende oplossingen te komen. Daarbij nemen de CO-professionals afstand van zware ideologieën, beroepsmethodische handelingen of vaste beroepsprincipes en van de sociaaleconomische benadering van het concept burgerschap. Wat het 'goede' is, staat centraal en het antwoord daarop moet in gezamenlijkheid worden gezocht. Dit betekent balanceren tussen publiek en politiek. Daarom speelt de reflectieve houding van de CO-professionals en hun maatschappelijke en culturele legitimatie zo'n essentiële rol in hun beroepscompetenties.

Besluit

Het concept cultureel burgerschap biedt een verruiming in het debat over burgerschap en geeft de beleving van het individu een centralere rol dan binnen het concept sociaal burgerschap. Het is een benadering van onderop waarin actuele culturele vraagstukken en de definiëring daarvan dichterbij de leefcultuur van mensen komt te staan. Uit mijn werkveldonderzoek blijkt dat er een paradigmaverschuiving gaande is waarbij cultureel burgerschap sociaal burgerschap steeds verder opzij duwt. Mijn onderzoeksbevindingen laten zien dat het maatschappelijk van groot belang is om binnen de agogische studies die paradigkawisseling ruim baan te geven.

Verantwoording van de onderzoeksmethodiek

Voor het uitvoeren van het empirische gedeelte van deze studie heb ik gebruik gemaakt van de casestudiemethode. In dit onderzoek wordt op basis van drie complementaire casussen inzicht ontwikkeld in de gecompliceerde beroepspraktijk van de CO-professional. Hieronder motiveer ik de gekozen casestudie methode, zoals de wijze waarop ik door onder andere bron-triangulatie de constructvaliditeit van mijn onderzoek heb vergroot en door onder andere de methodiek van *logica en replica* externe validiteit veilig heb gesteld.

De inzet van de casestudies

Mijn onderzoek is verkennend en beschrijvend, daarom heb ik gekozen voor casestudies. De casestudiemethode is een manier die zich kenmerkt door diepgaand, op een veelheid van bronnen gebaseerd onderzoek van verschijnselen in hun levensechte context. Casestudies hebben betrekking op centrale vragen als 'hoe', 'wanneer' en 'waarom' en worden volgens Robert Yin (2014) gekenmerkt door een manier van werken waarbij "questions are being asked about a contemporary set of events, over which the investigator has little or no control." (p. 14)

Ik heb drie cases onderzocht en deze ook met elkaar vergeleken, waardoor sprake is van een *multiple casestudy*. Het gaat hierbij om de intensieve bestudering van een aantal praktijksituaties in de natuurlijke context van het werkveld van CO-professionals. Het werkveld heb ik op verschillende niveaus bestudeerd: het beleidsterrein op macroniveau, het aangaan van samenwerkingsverbanden op mesoniveau en de programmering op microniveau. De publieksgroepen van de drie organisaties verkeren in een verschillende fase van burgerschapsvorming. Hierdoor kan ik beschrijven hoe de CO-professionals op deze fasering inspelen. De cases zijn daarmee deels vergelijkbaar (burgerschapsvorming via cultuurparticipatie als doel, Nederlanders met een migrantenachtergrond als publiek), maar ook verschillend (andere fase van burgerschapsvorming, andere generatie publiek). Zo werk ik aan de 'logica van replica' (Yin, 2014) die belangrijk is voor de externe validiteit bij casestudies: door te laten zien dat mechanismen in verschillende cases op een vergelijkbare manier optreden, wordt aannemelijk gemaakt dat dit ook in andere situaties het geval zal zijn. De resultaten kunnen dan breder worden ingezet dan alleen voor de betreffende cases.

Constructvaliditeit

Om te zorgen dat ik de concepten die in dit onderzoek centraal staan, zoals burgerschap, burgerschapsvorming en cultuurparticipatie, op geloofwaardige wijze kon bestuderen, heb ik gebruik gemaakt van verschillende data-bronnen. Er is dus sprake van triangulatie. De belangrijkste bronnen die ik heb gebruikt zijn:

- 1 De wetenschappelijke literatuur over mijn onderzoeksthema;
- 2 Interviews met de CO-professional werkzaam bij de drie bestudeerde organisaties en met mensen waarmee zij samenwerken, zoals musici, subsidieverstrekkers etc.;
- 3 Documenten over het beleid van de onderzochte instellingen en subsidieverstrekkers, subsidieaanvragen en interne communicatie van de instellingen;
- 4 Gestructureerde observaties;
- 5 Enquêtes bij het publiek van de instellingen;
- 6 Focusgroep met het doel mijn analyse, waar nodig, bij te stellen.

Naast het zorgen voor triangulatie door het gebruik van verschillende data-bronnen heb ik gewerkt aan de constructvaliditeit van mijn onderzoek door op verschillende momenten de voorlopige bevindingen van mijn onderzoek te bespreken met de CO-professionals die centraal staan in mijn onderzoek. Met hen heb ik gereflecteerd op deze voorlopige bevindingen om te checken of zij zich hierin herkennen en of ik dingen over het hoofd heb gezien. De beroepscompetenties van de CO-professionals heb ik vanuit drie domeinen bestudeerd: het politieke domein dat in het teken staat van legitimatie, het publieke domein dat in het teken staat van identificatie en het domein van de CO-professionals die het maken van strategische afwegingen als deel van hun beroepscompetenties beschouwen.

Door de casussen vanuit verschillende invalshoeken te bekijken ben ik in staat geweest om de handelingsperspectieven van de CO-professionals in een brede maatschappelijke context te bestuderen. Daarnaast heb ik diverse wetenschappelijke visies op burgerschap gebruikt, zowel historisch als hedendaags. Dit heeft geleid tot een verdieping in het verkennen en beschrijven van de beroepsmatig handelende CO-professionals en de competenties die zij hierbij inzetten.

Externe validiteit en de logica van replica

Zoals hierboven aangegeven is replicatie een belangrijke manier om de externe validiteit van casestudies te vergroten. (Yin, 2014) De achterliggende gedachte is dat conclusies op basis van een casestudie een steviger basis hebben als in vergelijkbare situaties vergelijkbare processen worden waargenomen, die met eenzelfde theoretisch kader verklaard kunnen worden. In dit onderzoek is dit het geval: de resultaten van de drie casestudies laten zien dat de manier waarop CO-professionals cultuurparticipatie inzetten om burgerschapsvorming te bevorderen op een vergelijkbare manier werkt, ook al werken ze met publieksgroepen die op een aantal punten verschillen (eerste, tweede, derde generatie migratieachtergrond, verschillende fase van burgerschapsvorming). Alle drie de casestudies laten zien dat het beter leren kennen van de muziek van het land van herkomst aanzet tot nadenken over de eigen identiteit. Ook blijkt in alle drie de cases dat CO-professionals en hun instelling snel een positie krijgen toebedeeld, maar dat zij om effectief te kunnen werken ook zorgen voor positieverwerving, dat ze hun best doen om zo veel mogelijk zelf te bepalen welke plek ze willen innemen in het cultuurlandschap.

Naast het gebruik van de 'logica van replica' heb ik voor het toetsen van de externe validiteit van mijn onderzoek zowel mijn onderzoeksvragen als mijn onderzoeksbevindingen met mensen uit het werkveld besproken. Zo heb ik getoetst of mijn beschrijving van het werk en de positie van de CO-professionals herkend wordt. In reflectieve interviews vroeg ik kunstenaars die in hun werk culturele diversiteit thematiseren, naar hun mening over het maatschappelijke belang van het werk van de CO-professionals. Eenzelfde vraag stelde ik ook aan cultuurambtenaren die met cultuurparticipatie bezig zijn en aan medewerkers van publieke en particuliere fondsen. Deze aanpak gaf mij meer inzicht in het werkveld van CO-professionals en in de wijze waarop er over hun beroepscompetenties wordt gedacht. Ook leerde ik zo meer over de competenties waarover CO-professionals moeten beschikken.

Ik heb deze vragen besproken in interviews, maar ook in een meer informele setting zoals borrels. Ik heb daar niet alleen gesproken met welzijnswerkers, maar ook met leerkrachten, ervaringsdeskundigen en sleutelfiguren uit de gemeenschappen van Marokkaanse en Turkse Nederlanders. Door op deze wijze mijn bevindingen te bespreken met mensen die vanuit heel verschillende visies en ervaringen kijken naar het werk van de CO-professionals heb ik ontdekt dat mijn bevindingen herkend werden. Ook bleek hierbij dat men er niet alleen het werk van de door mij bestudeerde CO-professionals in

herkende, maar ook vond dat mijn beschrijvingen passen bij hoe elders in de sector gewerkt wordt.

Met de methodiek van de casestudie heb ik de culturele burgerschapsvorming van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders binnen Amsterdam als stedelijke regio bestudeerd. Duidelijk wordt dat hun ontwikkeling sterk beïnvloed wordt door de sociale en culturele achtergrond van deze groepen. Hierbij speelt de migratieachtergrond van deze twee sociale groepen een belangrijke rol, naast de maatschappelijke positie die zij in de loop van de tijd in de samenleving hebben ingenomen/toegewezen kregen.

Het is de vraag of onderzoek naar burgerschapsvorming bij andere groepen, bijvoorbeeld migranten die in reactie op de dekolonisatie van voormalig Nederlandse koloniën naar Nederland geëmigreerd zijn, een soortgelijk proces van culturele burgerschapsvorming zou blootleggen. Ook bij asielmigranten is sprake van een andere context. Er is bij deze groep bijvoorbeeld meer diversiteit in cultureel opzicht en in sociale en maatschappelijke achtergrond, en in de politieke constellatie van het land van herkomst. Het is dan ook de vraag of voor deze migranten vergelijkbare resultaten gevonden zouden worden. Hoewel de resultaten van dit onderzoek dus waarschijnlijk slechts ten dele te generaliseren zijn naar andere migrantengroepen kan het onderzoek wel gebruikt worden als voorbeeld van een werkwijze waarop bij verschillende groepen het proces van culturele burgerschapsvorming bestudeerd kan worden.

Aanbevelingen voor agogische opleidingen

Aanleiding voor dit onderzoek was het tekort aan inzicht bij de agogische opleidingen in de beroepscompetenties en het handelen van de CO-professionals op het terrein van culturele burgerschapsvorming door middel van cultuurparticipatie. In de agogische opleidingen wordt veel aandacht besteed aan de sociaaleconomische benadering van burgerschap en nauwelijks aan een culturele inclusieve identiteitsvorming, hoewel professionals in het werkveld volop te maken hebben met de toenemende culturele pluri-formiteit van de bevolking.

Uit dit onderzoek blijkt dat de sociale burgerschapsbenadering niet toereikend is om inclusieve culturele identiteitsvorming te bestuderen. Met dit onderzoek stel ik het concept cultureel burgerschap voor als alternatief voor

de sociaaleconomische benadering. Dit concept biedt meer mogelijkheden om het maatschappelijke vraagstuk met betrekking tot inclusief cultureel burgerschap in beeld te brengen. In dit proefschrift heb ik onderzocht over welke beroepscompetenties de CO-professionals moeten beschikken om te kunnen werken aan culturele burgerschapsvorming. Met dat doel heb ik cultuurparticipatie praktijken van publieksgroepen bestudeerd die een Turks- of Marokkaans-Nederlandse achtergrond hebben.

Op basis van mijn onderzoeksbevindingen formuleer ik hieronder zes aanbevelingen die agogische opleidingen kunnen gebruiken bij het vormgeven van hun onderwijs aan toekomstige CO-professionals.

- 1 **Integreer de beroepscompetenties die in dit onderzoek centraal staan binnen de agogische opleidingen voor CO-professionals.** Uit mijn onderzoek blijkt dat drie beroepscompetenties de basis vormen voor het handelen van de CO-professionals die zich met cultureel burgerschapsvorming en cultuurparticipatie bezig houden: 1. Profilerings; 2. positionering en samenwerking; 3. legitimering van de handeling. Om toekomstige CO-professionals goed voor te bereiden op hun professionele rol zouden deze competenties en hun toepassing in het specifieke werkveld van burgerschapsvorming bij migranten onderdeel uit moeten maken van het curriculum van de agogische opleidingen. Aanvullend onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze competenties al voldoende in de opleidingen aanwezig zijn, welke nog nodig zijn en hoe deze kunnen worden toegevoegd.
- 2 **Stel de beroepscompetentie van reflectieve professional binnen cultuurparticipatie centraal.** Uit mijn onderzoek blijkt dat de beroepscompetentie van de reflectieve professional het beste aansluit bij culturele burgerschapsvorming vanwege de nadruk op kenmerken als openheid en reflexiviteit. Deze competentie biedt de meeste ruimte aan experimentele praktijken rond cultuurparticipatie die aansluiten bij culturele burgerschapsvorming, zoals blijkt uit de door mij gebruikte concepten van tussenruimte en exemplarisch leren. Het past ook bij het concept cultureel burgerschap als een permanente sociale en culturele aangelegenheid, waarbij de vorming van burgerschap belangrijker is dan het vastleggen van een definitie ervan.
- 3 **Integreer het concept cultureel burgerschap in het curriculum.** Mijn onderzoek laat zien dat het concept cultureel burgerschap de professionals in staat stelt om dicht bij de leefcultuur van hun publiek te

komen, waardoor ze het publiek kunnen ondersteunen in hun emancipatieproces naar een meer volwaardig burgerschap. Met het tot nu toe gangbare concept sociaal burgerschap lukt dit minder goed. Bij het afbakenen van het concept cultureel burgerschap heb ik zowel in het werkveld als in de literatuur een verschuiving geconstateerd van sociaal burgerschap naar cultureel burgerschap. Deze ontwikkeling heb ik aangeduid als een paradigmaverschuiving. Dit verandert niet het gehele paradigma, de culturele burgerschapsbenadering lijkt een meer centrale plaats in het paradigma in te nemen en daarmee komt sociaal burgerschap steeds verder op een zijspoor te staan. Door de paradigmaverschuiving naar cultureel burgerschap binnen het curriculum te integreren, wordt een waardevolle beroepscompetentie gewaarborgd. Hiermee wordt een bijdrage geleverd aan de kennis van (toekomstige) CO-professionals die zich meer in de sociale en culturele leefwereld van het publiek zullen moeten verdiepen.

- 4 **Ga intensieve samenwerking aan met kennisinstituten en instellingen op het terrein van cultuurparticipatie.** Uit mijn onderzoek blijkt dat burgerschapsvorming complex is. Dit wordt nog ingewikkelder wanneer de component migratie erbij komt. Voor het inbedden van het concept cultureel burgerschap hebben de agogische opleidingen multidisciplinaire inzichten en kennis nodig. De agogische opleidingen hebben er bij de afbakening van het werkveld van cultuurparticipatie baat bij om aansluiting te zoeken bij kennisinstituten en lectoraten die onderzoek verrichten naar de effecten van cultuurparticipatie. Dit zal bijdragen aan het vormen van een zo compleet mogelijk beeld van de aspecten en effecten van culturele burgerschapsvorming. Het is ook van belang dat de agogische opleidingen begrijpen dat de nieuwe ontwikkelingen binnen het werkveld cultuurparticipatie een belangrijk onderdeel van het agogische werkveld zijn geworden.

De agogische opleidingen moeten daarom ook een intensieve samenwerking aangaan met het werkveld van cultuurparticipatie om de studenten zo goed mogelijk voor te bereiden op hun beroepspraktijk. Cultuurparticipatie wordt ingezet om het publiek te laten experimenteren met hun inclusieve culturele identiteit. Hoe een inclusieve culturele identiteit eruitziet hangt af van de maatschappelijke positie van het publiek en de eigen emancipatie. De vorming van een inclusieve culturele identiteit is een proces dat door de CO-professionals vanuit de kracht van het culturele kapitaal van de gemeenschap wordt

gestimuleerd. De cultuurpraktijken stimuleren het publiek om een eigen verhaal te ontwikkelen. Daarmee heeft cultuurparticipatie een discretionaire functie voor het publiek. De inclusieve culturele identiteit is een constructie die verschillende elementen van diverse culturen in zich draagt. Hiervoor hebben CO-professionals multidisciplinaire kennis en inzichten nodig die naast agogische kennis bestaat uit pedagogische, politicologische, sociologische en cultureel-antropologische kennis.

- 5 **Zorg voor meer bi-culturele docenten.** De CO-professionals die centraal staan in mijn onderzoek hebben allemaal een sterke band met de gemeenschap waarvoor zij werken. Die band zien zij als essentieel om goed te kunnen aansluiten bij hun publiek. Zij hebben deze band omdat ze zich intensief in de gemeenschap verdiept hebben en vaak ook zelf voortkomen uit deze gemeenschap. Om studenten vertrouwd te laten raken met de leefcultuur van migrantengemeenschappen en hen te leren hoe ze de leefcultuur als cultureel kapitaal kunnen inzetten voor de ontwikkeling van cultureel burgerschap in deze gemeenschappen, zijn docenten nodig die deze gemeenschappen goed kennen en er een band mee hebben. Docenten die niet alleen hun kennis en vaardigheden overdragen, maar studenten ook ondersteunen bij het ontwikkelen van culturele sensibiliteit. Docenten met een dergelijk profiel zullen vaak een bi-culturele achtergrond hebben en afkomstig zijn uit migrantengemeenschappen. Het aantrekken van docenten met deze achtergrond heeft als bijkomend voordeel dat zij kunnen fungeren als rolmodel, met name voor studenten met een bi-culturele achtergrond die vaak weinig voorbeelden hebben van professionals met een vergelijkbare achtergrond. Voor studenten met een mono-culturele achtergrond is een docententeam waarvan ook bi-culturele docenten deel uitmaken van belang om vertrouwd te raken met het werken in een cultureel diverse omgeving.
- 6 **Integreer het concept 'getuige'-zijn in het onderwijs.** In mijn onderzoek ben ik het fenomeen 'getuige'-zijn op het spoor gekomen. 'Getuige'-zijn maakt geen deel uit van de beroepscompetenties binnen de agogische studie, maar blijkt in mijn onderzoek een wezenlijke rol te spelen. Het is misschien wel de 'X-factor' die uiteindelijk de impact van de CO-professional bepaalt. Een CO-professional als 'getuige' kan zich inleven in en verbinding leggen met zijn/haar publiek en weet de behoefte van dit publiek om te zetten in cultuurpraktijken. Het is van

belang om het concept 'getuige'-zijn te integreren in de beroepscompetenties. Dit biedt een nieuwe vorm van professionele waarneming, beschouwing en reflectie binnen de maatschappelijke verhoudingen en publieke ontwikkelingen. De CO-professionals met hun actieve ondernemende houding creëren als 'getuige' een overgang naar een gezamenlijke, culturele burgerschapsvorming. Zij pakken de ontwikkelingen in de samenleving aan en ondersteunen inclusief culturele burgerschapsvorming. Daarbij lijken ze het verschil te maken voor de positie van hun publiek in de maatschappelijke en culturele verhoudingen. Het gaat hier over het werken met publiek uit een minderheidscultuur. De opleidingen kunnen met het concept 'getuige'-zijn het informele gezag van een handelende CO-professional analyseren en in beeld brengen. Belangrijk onderdeel is dat professionals zich de achterliggende culturele sensibiliteit eigen maken. De opleiding dient hen bij het ontwikkelen van deze beroepshouding te begeleiden. Het zou mooi zijn als alle CO-professionals deze beroepsvaardigheid ontwikkelen, zodat ze in staat zijn in een pluriforme samenleving met sociale groepen te werken die een andere culturele achtergrond hebben dan de dominante cultuur.

Het werk van de CO-professional vindt plaats in een dynamische omgeving, waarin het essentieel is om complementair samen te werken met mensen uit andere disciplines en samen te leren, te ontwikkelen en de ontwikkelingen te volgen. Deze samenwerking tussen disciplines is te vergelijken met de golvende beweging van een zwerm spreeuwen: soms bewegen ze dicht naar elkaar toe, dan weer vliegen ze uiteen en vormen andere clusters. De steeds wisselende positie van de professional vraagt een sterke reflectieve beroepshouding in de samenwerking met andere professionals en met het publiek, de doelgroep. De CO-professionals leggen met hun cultuurparticipatiepraktijken nieuwe verbindingen tussen allerlei betrokkenen. Daarmee krijgen veranderingsprocessen kleur en bezieling. Door mensen uit te nodigen een eigen verhaal te ontwikkelen wordt hun verbeeldingskracht gestimuleerd en daarmee een motor voor verandering op gang gebracht. Een goede opleiding, waarin toekomstige professionals relevante competenties kunnen ontwikkelen, is hiervoor essentieel.

